ԴՐՕՇԱԿ

„ՀԱՅ ՅԵՂԱՓՈԽԱԿԱՆ ԴԱՇՆԱԿՑՈՒԹԵԱՆ“ ՕՐԳԱՆ

1906

№ 11 (177) XVI ՏԱՐԻ ՆՈՅԵՄԲԵՐ 1906 թ.

„Droschak"
ORGANE
de la Fédération
Révolut. Arménienne.

ԴՐՕՇԱԿ

Adresse:
RÉDACTION DU JOURNAL
„Droschak"
GENÈVE (Suisse)

„ՀԱՅ ՅԵՂԱՓՈԽԱԿԱՆ ԴԱՇՆԱԿՑՈՒԹԻՒՆ" ՕՐԳԱՆ

Գ. ՔԻՐՈՅԻ ԳՐԱԴԱՐԱՆ A.R.F. BURO LIBRARY

ՀԱՄԵՐԱՇԽՈՒԹԻՒՆ „ՁԵՌՔԸ"

Քաղաքական նոր ուրվականներ, նոր կոչեր։ Եւ այս անգամ մի նորակազմ մարմնի ձեռքով, որ կրում է „ԻՆՔՆԱՊԱՇՏՊԱՆՈՒԹԻՒՆ" անունը և հիմնուած է—գէթ ինչպէս շրջաբերականն է ծանուցանում—Հիւսիսային Կովկասի, Դաղստանի և Անդրկովկասի մուսուլմանների ձեռքով։ Հայաստանի մահմեդականութեան ուղղած իր կոչի մէջ՝ նա ասում է ահա թէ ինչ.

Դաշնակցութիւնը, որ ունի կազմակերպուած զօրք, զինուած նորագոյն սիստեմով, զէնքի պահեստներ, և նոյնիսկ թնդանօթներ, այժմ իրեն հպատակեցնելով մի կողմից հայերին, իսկ միւս կողմից կովկասեան կառավարութիւնը, իր գլխաւոր նպատակն է շինել—ոչնչացնել կամ քշել մուսուլմաններին կովկասեան սահմաններից, որպէսզի գրաւէ նրանց հողերը, և այդ անելուց յետոյ՝ ձեռք բերի կովկասի հայերի համար ինքնավարութիւն։

Այդ եսամոլ և ցնորական „նպատակը" վերագրելով մի կազմակերպութեան, որ պատկառելի կեանք ունի իր յետև, Թուրքերի քաղաքական նորածին ընկերութիւնը հետևեալ գրաւիչ և հեզահամբոյր խօսքերով է արտայայտում իր սեփական ձգտումներն ու տենչը.

Մենք բոլորովին մտադիր չենք ոտի տակ տալ որևէ ազգութեան օրինական իրաւունքը և ձեռնամուխ լինել նրա պատւին և ազատութեան։ Ոչ և դարձեալ ոչ։ Մեր կուսակցութեան գլխաւոր նպատակն է—հաստատել անկեղծ եղբայրութիւն և իրական միութիւն կովկասեան տարբեր ժողովուրդների միջև, և եթէ Դաշնակցութիւնը՝ անկեղծօրէն և շիտակութեամբ կը պարզաբանի մեզ իր գործողութիւնների իսկական ծրագիրը, և եթէ այդ ծրագիրը չէ պարունակում այնպիսի կէտեր՝ որոնք կարող են խախտել կովկասեան այլ և այլ ժողովուրդների ազատութիւնն ու անկախութիւնը—այդ դէպքում մենք միշտ պատրաստ ենք մեկնել նրան համերաշխութեան ձեռք։

Համերաշխութե՜ն ձեռք... Տասնվեց տարի է, ինչ Ֆանատիկոս լաւատեսութեամբ այդ ձեռքն ենք որոնում Թուրքերի, բիւրդերի, ասորիների, յոյների, մակեդոնացիների մէջ, և այդ „համերաշխութիւնն" է եղել այն հմայիչ „քաղաքական համերգը", որ հայկական տանջագրութեան և յուսախաբութեան վշտալի բոպէներին բարձր է պահել կազմակերպութեան շարքերում մարտիկների տրամադրութիւնը, և հաւատ՝ դէպի ստրուկ-ժողովուրդների միաբան գործակցութիւնը գալիք օրերին...

Այդ բաղձալի գործակցութեան և համերաշխութեան խնդիրն է, որ անդադար եղել է կազմակերպութեան ղեկավար մարմինների գլխաւոր մտահոգութեան առարկան, և շատ տարօրինակ՝ եթէ չ՝ասենք թերահաւատ ու նենգամիտ մտածողութեան նշան է ասել՝ „պարզաբանեցէք մեզ ձեր գործողութիւնների իսկական ծրագիրը", քանի որ այդ „ծրագիրը" 16 տարուց ի վեր հրապարակի վրայ է, շատ անգամ լուսաբանուած կեանքի մէջ, ընդհարումների ժամանակ, միջկուսակցային ժողովներում, բարեկամների ու հակառակորդների վիճաբանութեան ընթացքում։

—

Դեռ 1891 թուին, երբ նոր էր հիմնադրուած Դաշնակցութիւնը և երբ նոյնիսկ „Դրօշակը" լոյս չէր տեսել, կազմակերպութեան կողմից հրատարակած մի „Թռուցիկի" մէջ, նուիրուած սկսող քաղաքական պայքարին, մենք ասում էինք.

„Կռիւը սկսուած է. կռիւ ազատութեան համար, կռիւ գոյութեան համար։ Մի կողմից դարերով տանջուած ժողովուրդը, միւս կողմից ոտից ցգլուխ ապականուած, քայքայող Թուրք կառավարութիւնը"։

Եւ այդ կռիւը սկսուեց, եղաւ և մնաց Թուրք կառավարութեան դէմ, չ՝արատաւորելով յեղափոխական երկարատև մարտի ճակատը այնպիսի քայլերով և ծրագիրներով, որոնք կարող լինէին վնասել բախտակից ազգերի համերաշխութեան վեհ գործին։

Ապա կազմակերպութեան առաջին ընդհանուր ժողովը, գումարուած 1892 թուին, երբ հաստատուեց Դաշնակցութեան ծրագիրը, իրրև հիմք ընդունեց հետևեալ որոշ տեսակէտը.

„Տարբեր ազգութիւնների և դաւանութիւնների հաւասարութիւն օրէնքի առջև։

„Դաշնակցութիւնը՝ ապստամբութեան միջոցով՝ իր նպատակին հասնելու համար (քաղաքական և տնտեսական ազատութեան Թուրքաց Հայաստանի մէջ)՝ կազմակերպում է յեղափոխական խմբեր, որոնք կառավարութեան դէմ անընդհատ և զօրեղ կռիւի հետ՝ կռիւ պիտի մղեն նաև այն ընդհանուր

պայմանների դէմ, որոնցից նեղւում են թէ՛ հայ և թէ՛ օտար տարրերը—ասորի, թիւրք, քիւրդ, եզիդի և այլն.

Այդ 15 տարի առաջ էր, երբ դեռ գոյութիւն չունէր և ոչ մի թիւրք-գործող, որ ծպտուն հանէր համերաշխութեան մասին, երբ չը կային ոչ Կաստեմունիի, ոչ Էրզրումի ցոյցերը—նախանշանները համերաշխ գործակցութեան, և երբ մեր շուրջը տիրում էր քաղաքական համատարած խաւար, հայերի դէմ ատամ կրճտեցնող թիւրք խուժանով և քիւրդ աշիրեթներով։

Անցան տարիներ։ Դաշնակցութիւնը րէէլ գործունէութեան ոտք դրեց այն երկրի մէջ, որտեղից „Ինքնապաշտպանութեան" կարծիքով „նա ուզում է քշել, ոչնչացնել մուսուլմաններին", —Կովկասի մէջ։ Եւ ահա թէ ինչ է ասում „Կովկասեան գործունէութեան նախագիծը" գրւած և հրատարակւած 1905 թւին.

> Կատարեալ հաւասարութիւն բոլոր ազգերի և կրօնական համայնքների, որոնք մտնում են Անդրկովկասեան ֆեդերասիօնի մէջ։

Դրանք, այդ որոշումներն ու ծրագիրները լոկ ֆրազներ չեն կամ գեղեցիկ խօսքեր միմիայն թղթի վրայ,—դրանք հրամայական արտայայտութիւն են յեղափոխական կազմակերպութեան և նրա հիմնադիրների խորը փիլիսոփայութեան, ծնունդ երկար տարիների մտաւոր երկունքի, այն զօրաւոր օղակը, որ կապել է և պիտի շղկապէ բոլոր այն ոյժերը, որոնք հանդէս են եկել նւիրելու իրենց ուղեղը, իրենց աշխատանքը, իրենց կեանքն իսկ Փոքր-Ասիական և Կովկասեան ժողովուրդների քաղաքական և տնտեսական ազատագրութեան գործին։

Այդ „ծրագիրը" կարմիր թելով անցել է մեր կազմակերպութեան բոլոր ձեռնարկների և մեր հրատարակութիւնների իւրաքանչիւր էջի մէջ։ Ամենաբծախնդիր հետազօտողն անգամ չի գտնի ոչ միայն „Դրօշակի", մեր պաշտօնական կենտրօնական օրգանի, այլ նոյնիսկ դաշնակցական ամենաաննշան հրատարակութեան մէջ մի յօդւած, մի էջ, մի հրաւէր՝ որ դաւաճանէր այդ սկզբունքին։ Կազմակերպութեան շրջանակից դուրս էլ, մեր ղեկավար մարմինները ամեն տեղ, թէ Երկրի մէջ, թէ Կովկաս և թէ Եւրոպա, արտաքին յարաբերութիւնների գործում տոկունութեամբ ձգտել են իրականացնել այդ համերաշխութիւնը.—կոնգրէներ թիւրքերի, ռուսների, լեհացիների, վրացիների հետ. միացած գործողութիւններ թիւրքերի, քիւրդերի և ասորիների հետ, որոնց համար նոյնիսկ Երկրի մէջ մեր մարմինները չեն խնայել ոչ աշխատանք, ոչ մարդ և ոչ դրամ. օգնութիւն և պաշտպանութիւն թիւրք և քիւրդ ամբոխին ընդհարումների ժամանակ, որի կենդանի ապացոյցներն են Մուշի դաշտում, Վասպուրականի մէջ, և նորերս՝ Անդրկովկասում տեղի ունեցած բազմաթիւ փաստերը։ Անթիւ դիմումներ հարևան ժողովուրդների քաղաքական խմբերին և գործողներին՝ միասին ծրագրելու, միասին կռւելու, միասին հարւածելու…

Եւ այդ բոլորը այն հիմնական, և եթէ կամենում էք՝ պարզ պատճառով, որ Դաշնակցութիւնը մի նեղ-ազգայնական կուսակցութիւն չէ, որ ձգտում է վերականգնել Մեծ-Հայաստանը մինչև Ռօստով-Դօնի վրայ, ինչպէս Գօլիցինեան տեսակէտն է պնդում, կամ քշել թիւրքերին վեց վիլայէթներից և թաթարներին Անդրկովկասից, ինչպէս Ըլըդըզ-Քեօսքի պոլիտիկոսները կամ „Ինքնապաշտպանութեան" շրջաբերականներն են հաւատացնում, այլ մի յեղափոխական կազմւածք, որ ունի յեղափոխական—սոցիալական մտածողութիւն և ձգտում է իր ժողովրդին մասնակից անել, հարևան ժողովուրդների հետ հաւասար կերպով, ազատ կեանքի այն բոլոր վայելքներին, որոնք կազմում են մարդու և քաղաքացու անխախտելի իրաւունքը, սրբագործւած գիտութեան և հասարակագիտութեան կողմից…

Սակայն, բացի ծրագրային տեսակէտից կայ և գործնական խնդիր։ Եւ Դաշնակցութիւնը, որ իր այսքան տարիների աշխատանքների մէջ մէկից աւելի անգամ ցոյց է տւել մոմենտը և կեանքի իրական պահանջները ըմբռնելու կարողութիւն, վերին աստիճանի միամիտ, նոյնիսկ մանկամիտ պիտի լինէր, որպէսզի երազէր ստեղծել զուտ հայկական քաղաքական միութիւն, ազգայնական անկախ մի մարմին այնպիսի երկրի մէջ, ուր հայը անբաժանելի կերպով խառնւած և կապւած է թուրքի, վրացու, քիւրդի հետ, և ուր ազգագրական և քաղաքական պայմանները թոյլ չեն տալիս նոյնիսկ ոտից գլուխ շօվէն մտքերով տարւած ազգայիններին՝ օրօրւելու այդպիսի և՛ անիրական, և՛ անխելացի, և՛ անիրագործելի ցնորքներով…

Դա պարզ է՝ ինչպէս արևի լոյսը։

—

Եւ ահա, իբրև պատասխան, տարիներ · շարունակ քարոզւած համերաշխութեան և հաւասարութեան, Մասիսի շուրջը գլուխ բարձրացրեց հայկական Մեծ կոտորածների Կրասներ եղբայրը—Անդրկովկասեան եղեռնը, որ ծաղր էր Դաշնակցութեան ծրագրին, հեգնութիւն մեր քարոզներին, անխիղճ արհամարհանք մեր ուղղութեան.

> „Արեան և արտասուքի մէջ—ասում էր „Դրօշակը" 1905-ին—դարձեալ մի անգամ հնչեց հաշտութեան կոչը. աղերսական հրաւէրներ ուղղւեցին թիւրք հարևանութեան. խողխողւող կանայք ոճրագործների ոտներին փարած՝ յիշեցրին „միասին կերած հացը". դրացին դրացու դուռը բաղխեց,

անկիւն, միջամտութիւն, շնորհ խնդրեց — բայց գործնական անօգուտ: Ոճրագործութիւնը մնաց անողոք, չարագործը՝ ամբարտաւան...

„Եւ յուսահատ, վիրաւոր, անօգնական հայութիւնը, համբերութիւնը հատած օրհասականի մռունչ արձակեց և կանգնեց թշնամու դիմաց: Կոտորածը ընդհարման փոխարկուեց, խողխողումը՝ կռուի: Տների մէջ ռումբ պայթեց: Հրացանների որոտը տիրեց շէն ու գիւղերին: Եւ հայն էլ սկսեց կոտորել... Մեղաւորը մենք չենք: Մեղքը՝ վատ հարևանի վզին“:

Այո՛, մեղքը վատ հարևանների վզին, որոնք՝ արեան և արցունքի օրերին՝ բողոք չը բարձրացրին, չափ չը դրին խուժանի աւջև, զգաստութեան հրաւէր չը կարդացին՝ անարգ բիւրոկրատիայի գաւերին գերի դարձած մասսաներին: Դրա փոխարէն թագաւորեց կրօնական մոլեռանդութիւնը, թալանի ծարաւը, արեան բնազդը: Ու այդ քաղաքական ոճիրի օրերին էր, որ Գանձակում հնչեց թուրք պոլիտիկոս Խաս-Մամեդովի պատմական ճառը, դրացիական դաւաճանութեան այդ զաղիր փաստը.

„Ռուս օֆիցերներ. — բացատրեցէք ձեր զինուորներին, որ մենք, թուրքերս, անբաւ զոհեր տալով, կռւում ենք ցարի թշնամիների՝ հայերի դէմ. սպանում, կոտորում, հալածում ենք նրանց՝ իբրև յեղափոխականների, և այդպիսով անկարող դարձնում՝ դիմադրաւելու ցարի զօրքերին: Բացատրեցէք զինւորներին, որ եթէ հայկական գաւառներում թուրքեր չը լինէին, այն ժամանակ հայերը, իբրև յեղափոխականներ և ցարի իշխանութեան դէմ կռւողներ, շատ աւելի ուժեղ կը լինէին, քան ռուս յեղափոխականները, քան միւս ըմբոստ ազգերը... Այդ մենք ենք, թուրքերս, որ գլլեցինք հայերին յեղափոխական գործից, նրանց ոտն ու ձեռքը կապեցինք և դարձրինք անկար, անզօր.. Դուք մեզ էք պարտական“...

Եւ, որ ամենակարևորն է, այդ ծանր վրդովեցուցիչ խօսքերը լոկ ա ն ձ ն ա կ ա ն զգացմունքների արտայայտութիւն չեն, այլ ձևակերպումը մի ամբողջ ք ա ղ ա ք ա կ ա ն ո ւ թ ե ա ն, որ դաւանում են թիւրք բէգերը, աղալարները և պօլիտիկոսները, որոնք — ցաւ է ասել իրենց ոճրագործ ձեռքերի մէջ են պահում անգիտակից ամբոխի ղեկն ու սանձը, նրա կրքերի ու բռնկման խորհրդաւոր գաղտնիքը...

—

Սակայն մոռանանք անցեալը և չը դառնացնենք հայ-թիւրքական յարաբերութիւնների ն ե ր կ ա յ խաղաղ մոմենտը՝ հին փաստերով, որոնք ողբալի են, և նոր մանրամասներով, որոնք ըմբոստեցուցիչ են և ամօթալի: Մոռանանք ատելութեան օրերը և խօսենք համերաշխութեան, գործակցութեան, հին վէրքերը միացած ոյժերով դարմանելու մասին:

Յարգա՛նք ազգերի համերաշխութեան:

Պատի՜ւ գծբախտների միութեան:

Եւ հէնց յանուն այդ գաղափարի է, ահա, որ կազմակերպութեան պաշտօնական օրգանում — ուր հպարտ անտարբերութեան են արժանանում դաշնակցութեան դէմ ուղղած շատ չարամտութիւններ և խրծբծանքներ — մենք կանգ առանք մուսուլման հարևանների „Ինքնապաշտպանութեան“ շրջաբերականի վրայ, բացատրելու „մեր գործողութիւնների իսկական ծրագիրը“ և ասելու անկեղծօրէն՝

„Տասնվեց տարի է մենք մեկնել ենք համերաշ-„խութեան ձեռքը. այդ ձեռքը սեղմողներ քիչ են, բայց „և այնպէս մենք սպասում ենք հաւատով, վստահ, ա-„ներկբայ... Այժմ դուք պահանջում էք „մեր գործո-„ղութիւնների իսկական ծրագիրը“, որպէսզի դուք էլ „մեկնէք ձեր համերաշխութեան ձեռքը: Ահա այդ ծը-„րագիրը: քննեցէք, վերաքննեցէք և տւէք ձեր վճիռը“:

Մաքուր, անբիծ ձեռքեր.. ձեզ ենք սպասում...

ՊԱՏՐԱՍՏ ԵՂԷՔ

(Փրանսերէն անտիպ ձեռագրից)

Հայ երիտասարդութեան:

Ձեր հաւատքը անսասան և հիանալի է:

Հայերը Բերլինի Դաշնագրով «ամբողջ Եւրոպայի պաշտպանեալները էին»: Եւ ամբողջ Եւրոպան զանոնք լքեց...

Անհրաժեշտ բարենորոգումները — միջազգային նրաւունքի հանդիսաւոր ակտերով ներբագործուած — քսան ու հինգ տարիներէ ի վեր իրականացման կը սպասեն: «Բ. Դուռը իր ձեռք առած միջոցներու մասին պարբերաբար պիտի հաղորդէ պետութիւններուն, որոնք պիտի հսկեն ռեֆորմներուն գործադրութեան վրայ»: Այսպէս կը խօսի 1878-ի դաշնագիրը:

Որ Դուռը իր պարտականութիւնը չը կատարեր, — սա դիւրահասկանալի է, քանի որ նա իր խոստումներէն ոչ մին իրագործած է, եթէ չը հաշուենք իրեն յատուկ «միջոցները» — կոտորածներ, կամայականութիւններ, հազար ու մէկ կեղեքումներ և սարսափելի ռեժիմ, որուն տակ կ'այրի հայ ժողովուրդը:

Բայց որ պետութիւնները կրժեցին իրենց երդումը, անհասկնալի պէտք է զարմացնէ բոլոր անոնք, որոնք քաղաքակրթուած մեծ ազգերու կառավարութիւններու վրայ իրենց ամբողջ վստահութիւնը դեռ չեն կորսնցուցած:

Բերլինի կոնգրէսի մէջ երրորդներու օգտին մէկէ աւելի որոշումներ ընդունեցան: Քանի մը խմբումներ — առանց միջազգային տեսակէտով տիտղոսաւոր ներկայացուցչի — կրցան յուսալ, որ համերաշխութեան և եղբայրութեան բարձր զգացումները իրենց դեսպանը պիտի լինին, ցնորք մը, որ այն ատենուան ամենահռչակաւոր իրաւաբանները անզամ բաժանեցին: Բայց ափսո՜ս, որ Եւրոպականերն կամովին ընդունած այս պարտականութիւնները այնքէն կամովին ընդունած այս պարտականութիւնները այն ատենէ ի վեր անտեսնուած, մխտուած և բռնաբարուած են: կա՞յ մէջտեղ ոսկիի և նիւթական շահերու խնդիր մը, — այն ատեն անմիջապէս կը սկառնան, զրահաւորներ կը զինեն և աշխարհի ծայրը բանակներ կը ղրկեն: Իսկ, ընդհակառակը, զրկանքին և անիրաւութեան ոչ մի իրական

գործով չեն պատասխաներ։ Այսպիսի անհոգութեան ի՞նչ անուն պէտք է տալ, եթէ ոչ մ ե ղ ս ա կ ց ո ւ թ ի ւ ն։

Այժմ պաշտօնական աշխարհին չէ որ կը դիմէք։ Այլեւս դիւանական լեզուն չէ, որ ձեզ կը պատասխանէ։ Դուք շիտակ մարդկանց սրտին դիմած էք, և անոնք ձեզ կը պատասխանեն.—Ե ղ բ ա՛ յ ր ն ե ր, մի յուսահատիք։ Ինչ որ սկզբում քիչ ձայներ կ'ըսեն, քիչ յետոյ շատ ձայներ նոյնը կը կրկնեն։ Հասարակական կարծիքի ոյժը այսուհետև ա ն ճ ն շ ե լ ի է. անիկա ձեզի հետ է։

Քաղաքականութիւնը բուռն շրջումներ և յանկարծական անակնկալներ ունի։ Պատրաստուեցէ՛ք. վաղուան հաւականութիւններուն արժանի ըրէք դուք ձեզ։ Եւ անոնց իրականացման ամենալաւ միջոցը սա է։

Բրիւսել

ՊՕԼ ԷՐՐԷՐԱ
Պրոֆեսոր Բրիւսելի համալսարանի
Անդամ „Միջազգային իրաւունքի ինստիտուտի“։

ՏԱՆՋԱՆԿԱՐԸ

Նայեցէք այս պատկերին։

Ինքը տ ա ն ջ ա ն ք ն է այդ, դարբնած Պոլիս, Տանապետի արիւնոտ ձեռներով, որ մ ա հ տարածեց կենսավայրերում, արիւն՝ ցօղի տեղ, վիշտ՝ ժպիտի փոխարէն։

Տուն չը մնաց չէն, ոչ էլ ապրուստ՝ հալալ։

Տունը համիդիէն քանդեց. ապրուստը աւազակը տարաւ։

Հաց չը կայ ուտելու. սերմացու՝ ցանելու։

Հայը ուժերը խլեց. սերմացուն՝ աշիրէթը լափեց։

Հող կայ՝ վարող չը կայ։ Որբեր հազարաւոր՝ պահող չը կայ։ Օջախը հանգած։ Գոմը դատարկ։

Արտը՝ ոտնատակ. արդարութիւնը՝ ոտնակոխ։ Արիւն ու արցունք. դագաղ և փախ...

Վաթան չէ այն, այլ տանջարան։ Մ ա ր դ չէ նրա բնակիչը, այլ ստուեր...

Րեժիմի հրէշ—ծնունդն է այդ. մահաշունչ տիրապետութիւնը Անէծքի, որ կոչվում է Հ ա մ ի դ, Ն ի զ ա մ, Հ ե օ ք ի ւ մ ա թ ...

Նայեցէք այդ պատկերին։

Արդարութեան ուրուականն է այդ. տանջուած, ցնցոտիապատ, կիսամեռ...

Լաւ նայեցէ՛ք...

Ցասման ու ըմբոստացման ազդանշանն է դա, անձայն կոչը՝ վիրաւոր ազատութեան...

ԷՐԶՐՈՒՄԻ ՑՈՅՑԸ

I

ԿԱՐԻՆ, հոկտեմբերի 22

Գործադուլ է՛,—այդ լուրը մի քանի րոպէում անցաւ քաղաքի մի ծայրից մինչև միւսը։ Դա լոկ լուր չէր, այլ իրականութիւն։ Ահա խուժանը խռնուել է „Կիւրճի Գափուսի“-ի զինուորական պահականոցի առջև։ Լռութիւն է, բայց զայրոյթը կարդացւում է թիւրքերի դէմքին։

Ի՞նչ է պատճառը։ Գիշերը Պոլիս են աքսորել նախորդ գործադուլի վարիչներից մի քանիսին, որոնց մէջ է նաև Միւֆթին։ Անգթօրէն են վարուել նրանց հետ, անկողիններից են հանել նրանց՝ յանկարծ, առանց նախապէս լուր տալու։ Մի թիւրք պատմում էր. „Սէրքօմիսէր, Ալայ պէյ և փոլիսներ անարգել են Միւֆթիին, նրա բերանը թաշկինակ են կոխել, որ ձայն չը հանէ, շրթները մեքենայի մէջ են դրել. նրա աղջկան վիրաւորել են, կնոջ մազերից բռնել, փողոցը՝ ցեխերի մէջ շպրտել և իրեն մերկ կառք նստեցրել ու աքսորել։ Այդ տեսակ պատմութիւններ բերանից բերան էին անցնում և կրկնապատկում յուզմունքը...

Խուժանն անհամբեր սպասում է։ Ահա դադաշների մի խումբ՝ որ փողոցներում պտտում է։ Դրանք մունետիկներ են. կօմիտէի անդամներին նիստի են հրաւիրում։ Նիստը տեղի է ունենում գաղտնի։ Ահա որոշումները։ Պէտք է շուտով բանտարկել նահանգապետին և ստիպել, որ աքսորականներին յետ բերէ. սպանել Ալայ պէյին, Սէր-քօմիսէրին և այն փոլիսներին, որոնք Միւֆթիին չարչարել են, արշալոյսին խուժանի վրայ ատրճանակ են արձակել, երեք հոգի վիրաւորել և մի զինուոր սխալմամբ սպանել։

Ամբոխը մեծանում է։ Պահականոցը պաշտպանելու համար զինուորների մի նոր խումբ է գալիս։ Երկու կողմից էլ ոչինչ շարժում չէ նկատւում։ Խուժանը գիտէ, որ իր փնտռածները պահականոցն են ապաստանել։ Պէտք է փորձել ներս խուժել, ասացին. զօրքը մի թեթև դիմադրութիւնից յետոյ՝ ճամբայ բացաւ։

Ահա Սէր-քօմիսէրը։ Դադաշները նրա թևերից բռնած դուրս են բերում. մի թիկնեղ մարդ է դա, ճերմակ կարճ մօրուքով. նա երկար չի սպասում իր պատժին,—ծանր հաստ փայտերն ելնում-իջնում են։ Նա ընկաւ անշունչ և գետինը ներկւեցաւ արիւնով։ Ամբոխը ծափահարում է. ուրախութեան աղաղակներ են լսւում։ Կօմիտէի անդամներից մին խուզարկում է նրա գրպանները և հանում է մի ցուցակ։ Դա աքսորեալների ցուցակն է. 60 անձի անուններ են գրուած։ Ամբոխն հայհոյում է...

Կարճ ժամանակից յետոյ դադաշները առաջ անցան և կանգ առան նահանգապետի տան առջև։ Այնտեղ էլ մեծ ամբոխ։ Զօրքը շրջապատել է նահանգապետի տունը. դադաշները վարանում են։ Բայց նորից փորձել հարկ է, և ահա ձեռնարկեցին, սկսեցին ներս խուժել։ Սկսեց հրացանաձգութիւն. մէկ, երկու... տասը, քսան։ Դժուար է կացութիւնը։ Զինուորներն են կրակում, ամբոխը յետ է մղւում։ Բայց ահա նորից ոյժ առաւ նա և յարձակւեց, զինուորների շարքը ճեղքւեց։ Մի զինուոր ասել է. „Ինչո՞ւ էք փախչում, հօ մենք

ձեր վրայ չենք կրակում. չէ՞ք տեսնում, մեր դնդակներն օդն են ելնում“:

Ահա դադաշները շէնքից ներս են մտել: Դուրսից տան ապակիներն են ջարդում: Նահանգապետն՝ յանկարծակիի եկած՝ հարէմն է փախչում և գաղտնի դռնից մի ուրիշ տուն մտնում: Խուժանն աղաղակում է. „Դաչտը, դաչտը“: Յաղթական բոպէ է, զորքն անտարբեր դիտում է... Դադաշները բռնեցին Նահանգապետին. արհամարհում են նրան, ապտակում են. գլխից արիւն է վազում: Յաղթական թափօր է կազմւում, և Նահանգապետին մզկիթն են առաջնորդում:

Հատուցման գործը շարունակւում է: Կէս օրւան մօտիկ՝ ամբոխը նորից պահականոցից ներս է խուժում. Սէր-քօմիսէրի տղան՝ երկրորդ քօմիսէրը, թաքստոցից դուրս է բերւում շէնքի պատշգամբի վրայ և նորից սկսում է պատիժը: Ամբոխն ուզում է, որ վար շըպրտեն մարմինը: Խնդրանքը կատարւում է և ամբոխը յօշոտում է նրա մարմինը...

Զայրացած ամբոխը Ալայ պէյն է ուզում, բայց չէ գտնում. նա լաւ է թաղնւել: Ահա տանիքների վրայ էլ մարդեր են ելնել փնտռում են. ահա մի նոր որս, բայց Ալայ պէյը չէ, մի փօլիս է դա. նորից գանակոծում են և նորից գետինը ներկւում է արիւնով:

Փողոցներում հանդարտութիւն է տիրում, ժողովրդի մէջ փօլիսներն ձիերով մտնում են գալիս և դիտում շուրջը: Ժողովուրդը վստահ է, որ անկիւններում ոչինչ անկարգութիւն չէ լինելու: Զարմանալի երևոյթ է սա. երկու անգամ է, որ գործադուլ է լինում, բայց ոչ մի անախորժ դէպք չէ պատահել ժողովրդի մէջ. հայերն և թուրքերը միմեանց հետ եղբայրաբար են վարւում:

Խղճալի էր բանտարկեալ Նահանգապետը. մզկիթի մի անկիւնը, գլուխը փաթաթուած՝ ծալապատիկ նստել է նա: Դադաշները դրսից ասում են. „Վալի փաշա, եթէ աքսորեալները մինչև երեկոյ չը գան, քեզ էլ Սէր-քօմիսէրի պէս սատկեցնելու ենք“: Խեղճը դողում էր... Նա արդէն հեռագրով իր հրամանը յետ էր առել:

Իրիկնապահին լուր է հասնում, թէ աքսորեալները պիտի գան: Պատմում են, որ կօմիտէի կողմից ղրկուած ձիաւորները կէս ճանապարհին միացել են լազերին, Աշ-գալէի մտերը մի կռիւ են մղել պահապան զօրութիւնների հետ, երկու կողմից էլ վիրաւորներ են ընկել և ի վերջոյ լազերի քաջութիւնը յաղթանակել է: Ահա երեկոյ է արդէն: Քաղաքի դուռն մօտ յաղթական թափօր է կազմւում և աքսորեալները կեցցէներով քաղաք են մտնում: Մուֆթին ուրախ է, ժպտում է: Օրհնում է ամենքին, դադաշներին և մոռացել է որ 18 ժամ առաջ իր շրթները մեքենայի մէջ էին դրել նրան տուն են առաջնորդում. Վիրաւոր աղջիկն ուրախանում է: Նահանգապետին ազատ են արձակում և նրա հարէմը մի քիչ հանգստանում է: Արձակելիս Նահանգապետին ասել են. „գնա՛, և էլ այսպէս մի՛ վարւիր“:

II

(Մի այլ աղբիւրից)

ՏՐԱԳԻԶՈՆ, հոկտեմբերի 2

Սրտապնդիչ նոր փաստեր:

Ժամանակին մենք ձեզ տեղեկութիւններ տւինք այն ցոյցերու մասին, որոնք քանի մ՝ ամիս առաջ Թիւրքերու կողմէ երևցան Էրզրումի մէջ: Այժմ դժգոհութեան երկրորդ ցոյցն է, որ Համիդի բռնակալութեան դէմ կը կազմակերպէ համակրօն տարրը: Ահա թէ ինչպէս:

Պօլսի կառավարութիւնը՝ հետևելով իր ծանօթ սկզբունքին, մի առ ժամանակ ղիջելուց յետոյ, յանկարծ հրահանգ կը խրկէ՝ 120 պարագլուխները այլ և այլ տեղեր աքսորել և այս կ՝ըլլայ առանց դատավարութեան: Իբր սկզբնաւորութիւն, ասկէ 8—10 օր առաջ գիշեր մը, ոստիկանութիւնը կը մտնէ տասը տաճիկ երևելիներու տները և փնտրածներէն միայն հինգը գտնելով՝ գիշերանց անմիջապէս ճամբայ կը հանէ զանոնք: Ասոնց մէջ էր նաև Մուֆթի էֆէնդին, իսլամի կրօնական պետը՝ ամբողջ վիլայէթին: Հետևեալ առաւօտ, երբ Թիւրք ժողովուրդը եղելութիւնը կ՝իմանայ, իսկոյն կը խուժէ կուսակալին բնակարանը, ուրիշ զինքը քշելով կը տանեն մզկիթ մը և հոն սպառնալով իրեն, հեռագրել կուտան պէտք եղած տեղը, որպէսզի անմիջապէս ետ դարձուին տարագիրները: Ցոյցը կատարեայ ըլլալու համար՝ ամբոխը իր պարագլուխներով կ՝երթայ դիմաւորելու աքսորեալները, զօրս առաջ փառաջ կը վերադարձնեն քաղաք:

Կարևոր է ըսել, որ երբ կուսակալը մզկիթ կը տանէին, մէկը մահակ մը կ՝իջեցնէ և կը պատռէ գլուխը Անգին կատաղի ամբոխը կը լուծէ իր վրէժը՝ մահակի ու կացինի հարուածներով սպանելով աւագ ոստիկանապետը և իր փօլիս որդին: Նոր հասնող լուրերուն նայելով՝ կուսակալը և զինուորական հրամանատարը պաշտօնանկ եղած են և առժամաբար Կարին խրկուած է Բասենի բարձրագոյն սպան—Ահմէդ Աթա փաշան, մինչև Խարբերդի կուսակալին հասնելը, որ նշանակուած է նախկինին փոխարէն: Աւելորդ է ըսելը թէ ըստ Համիդեան ուղղութեան, երկու պաշտօնանկներն ալ քիչ ատենէն լաւագոյն պաշտօններու կը նշանակուին:

Զինուորական վարչութիւնը „մի քարով երկու թռչուն զարնելու“ նպատակով՝ հրացանաձգութեան փող հնչեցուցեր է, իբր թէ լուր առնելով՝ որ հայերը մզկիթը կոխեր են, սակայն Թիւրք երևելիները ողջմտութեամբ անմիջապէս զինուորական պաշտօնատուն վազելով, յայտներ են թէ մզկիթը հաւաքողներն իրենք Թիւրքերն են, հայկական բան չը կայ մէջտեղը և ասով նոր ընդհարման և Թալանի առիթը առած են:

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՎԻՃԱԿԸ

ԴԱՒ ՈՐՈՆՈՂ ԴԱՒԱԳԻՐՆԵՐ

ՐԱՂԷՇ, հոկտեմբերի 10

Սեպտեմբերի սկիզբները Բիթլիսի կուսակալ Ֆէրիդ բէյ պտոյտի ելաւ կուսակալութեան մէջ:—Երբ այս յիմար հրէշը՝ պտոյտի անուան տակ՝ դուրս կելլէ, անշուշտ պէտք է հասկնալ թէ դիւային ծրագիր մ՝ ունի գործադրելու: Նախ Խիզան գնաց Ալայ-պէյ խըրճած Իզզէթ փաշայի ընկերակցութեամբ. քանի մը օր վերջ Խիզանի հայաբնակ խնձորուտ գիւղը ամբողջ պէս հրդեհեց հետևեալ պարագաներու մէջ:—Վալին

լուր կ՚առնէ, թէ այդ գիւղին մէջ ֆէդայիներ եղեր են և թէ ոյժ կ՚ամբարեն։ Ալայ-պէյը հոն կը ղրկէ երկու հարիւր ժանդարմներով՝ քննութիւն կատարելու։ Ալայ-պէյը՝ իբր թէ գիւղը ամայի գտած և բնակիչներու փոխարէն ընկուզենիի կոճղին մէջ վառօդ և գնդակ երևան հանած ըլլալուն, գիւղը կրակի կուտայ։ Հոն կը հասնի նաև Ֆէրիտ պէյը, արիւնի և աւերակներու մէջ փառք որոնող այդ հրէշը, կը կանչէ մօտակայ գիւղերու մեծամեծները և գիւային քմծիծաղով մը մատնանիշելով դեռ մխացող փլատակները՝ „ձեր գիւղերն ալ այս բախտին պիտի արժանանան, կ՚ըսէ, եթէ վառօդի ու գնդակի դրամ տաք“։ Ահա այսպէս կ՚աւրուի հայ գիւղ մը, մինչդեռ հրդեհին մասնակցող ոստիկաններէ ստուգուած է, որ կոճղին մէջ գտնուած վառօդն ու գնդակները հոն դրուած էին թիւրք պաշտօնեայի մը կողմէն՝ գիւղի հրդեհումն արդարացնելու համար։

Անցեալ ամրան Կովկասէն այստեղ ապաստանող թաթար գաղթականները մաս առ մաս կը տեղաւորուին Պուլանըգի հայաշատ գիւղերու մէջ՝ իւրաքանչիւր գիւղի վրայ 30-էն մինչև 50 ընտանիք բաժին հանելով։ Երկու ամիս առաջ 30 ընտանիք հաստատուեցան Շէխեաղուպի մէջ, 50 ընտանիք Կօղակ։ Աւելի կամ պակաս չափով ընտանիքներ հաստատուեցան նոյնպէս հայաշատ Լիսի, Ատկօնի, Համզաշեխի, Թեղուտի, Ոտնջուրի, Կարակի և ուրիշ երկու գիւղերու մէջ։ Բիթլիսի քաղաքապետութեան նախագահութեամբ յանձնախումբ մը կազմուած է՝ Մշոյ դաշտ նոր հասնող գաղթականներուն հայ գիւղերու մէջ նոր տեղեր պատրաստելու համար։ Եւ դիտմամբ կը փնտռուին հայաշատ ու բարգաւաճ գիւղեր՝ հոն հաստատելու համար կովկասահայերու վրէժխնդրութեամբ թունաւորուած թաթարները։ Այլևս գաղտնիք մը չէ, թէ թիւրք կառավարութիւնը՝ հայ գիւղերը իսլամ արիւնկզակ տարրերով լեցնելու քաղաքականութիւնը ամենէն յաջող քայլերէն մին կը նկատէ՝ զանոնք հայերէն պարպելու համար։ Եւ այդպիսով իբր թէ հայերէն հալածուած թաթարները իրենց առջև կը գտնեն անպաշտպան ու անտէր հայերը։ Դիւրին է հասկնալ հետևանքը։

ՊԷՅՐՈՒԹ, 3 Հոկտեմբեր

Հալէպի մէջ գտնուող քաղաքական բանտարկեալներէն 3 հոգիի մասին Հէյեէթի իթհամիյէն (ամբաստանիչ ատեան) ճինայէթի եղեռնադատ ատեանի առաջ դատուելուն որոշմնագիր արձակած էր։ Այս որոշմնագրի դէմ դիմում կը լինի Պօլսոյ վճռաբեկ ատեանին, բայց դեռ ոչ մի արդիւնքի չը հասաւ։ Բանտարկեալներ 10 ամսէ իվեր բանտն են առանց իրենց մեղապարտութիւնը ապացուցանող ոևէ փաստի։ Անոնց ընտանիքները շատ խեղճ ու թշուառ վիճակի մէջ են։

ՎԱՆ, 4 Հոկտեմբեր

Ալջաւազի Քէօր Հիւսէյին փաշան ժամանակ մը մեկնած էր իր խմբերով արաբական ապստամբութիւնը զսպելու համար։ Այս վայրագ քիւրդին արժանի զաւակը իր հօր տեղը բռնեց։ Հօրը բացակայութեան՝ նա փախցրեց Արճրա գիւղացի Պետօի 10 եզը։ Իսկ համիդական փաշան չուշացաւ հիճազէն վերադառնալ աւելի մեծ պատիւներով. հազիւ տանը չէմքին ոտք դրած՝ վերսկսեց իր աւազակութիւնները։ Կը լսէ, չը գիտենք ինչպէս, թէ երկու հայեր դաշտի մէջ հողի ամանով ոսկիի գանձ մը գտած են։ Առանց ստուգելու՝ երկու հայերը կանչել կուտայ, ձեռքերն ու ոտքերը կապել տալով կը գանակոծէ և ախոռը կը ձգէ, որպէսզի գանձը յանձնեն իրեն, որ ճանապարհորդական ծախսերու և տուած կաշառքներու տեղը գոցէ։ Ուրիշ մի դէպք։ Ոստիկանները վերջերս կը ձերբակալեն իբրև յեղափոխականի գիւղացի ճանապարհորդ երիտասարդ մը և կը յանձնեն հեծեալ ոստիկանի մը, որ տանի Ոստանի կառավարութեան յանձնէ։ Սիւվարին խեղճ տղուն հրացանի կոթով մեռնելու աստիճան կը ծեծէ. երբ գետի ափը կը հասնին, զափթիէն առաջ կ՚անցնի ջուրին մէջ. հայ երիտասարդը կը հաւաքէ իր վերջին ուժերը և գետնէն քար մը վերցնելով՝ կը խփէ զաբթիյէի ծոծրակին։ Զաբթիյէն ձիէն վար կը գլորի. երիտասարդը անմիջապէս կը վերցնէ անոր հրացանը և փամփուշտները, կը հեծնէ ձին և կը հեռանայ։ Մօտակայ հովիւները կը տեսնեն, հաւար կը ձգեն. տղան կը բռնուի, և այժմ կը գտնուի բանտը։

ԹԻՒՐՔ-ՊԱՐՍԿԱՆ սահմանագլխից, 8 Հոկտեմբեր

Ժողովրդի անհանգստութեան առարկան՝ քրդական ասպատակութիւններն են։ Դրանք պարբերաբար աւերում են Սալմաստի և Խոյի գաւառները։ Վերջերս յատկապէս ղարադաղցի ձիաւոր զինուորներ են ուղարկուած այնտեղ, բայց նրանց ներկայութիւնն էլ չի զսպում քիւրդերին։ Մի քանի ժամանակ առաջ մի ընդհարում տեղի ունեցաւ մօտակայ գիւղերից մէկի մօտ՝ քիւրդերի և պարսիկ ձիաւորների միջև. սպանուած են մի քիւրդ և երկու պարսիկ զինուոր։ Քիւրդերին յաջողուեց ձեռք բերած թալանը տանել հետները։ Այդպիսի կռիւներից և ընդհարումներից վնասւում է մանաւորապէս պարսիկ ազգաբնակութիւնը։ Մինչև այժմ քիւրդերը ոչ մի հայաբնակ վայրի չեն մօտենում։ Յաճախակի ասպատակութիւնների պատճառով բաւական ժամանակից ի վեր դադարել է փոստերի երթևեկութիւնը։ Ճանապարհորդները բոլորովին անապահով են. շատ անգամ հայ ճամբորդներին ուղեկցում են մեր զինուորները, որպէսզի կարելի լինի Ղանլի-Դարաններից — ուր սպասելիս են լինում սովորաբար քիւրդ ասպատակներ — ապահով ու անվտանգ անցնել։

ՏՐԱՊԻԶՈՆ, 22 Հոկտեմբեր

Մէկ շաբաթ առաջ տեղույս մզկիթները և թիւրքաց թաղերը գիշերանց տաճկերէն կոչեր ցրուեցին, որով թիւրք ժողովրդեան կ՚իմացնէին սուլթան Համիդի հիւանդութեան ծանրութիւնը և ապօրինի կերպով չորրորդ զաւակին Պ ի ւ ր հ ա ն-է դ դ ի ն ի իրեն յաջորդ կարգելու ջանքերը, և մի նոյն ատեն կը յանձնարարէին Րէշադ էֆէնդիի գահակալութեան ոյժ տալու պէտքը՝ իբր օրինական գահաժառանգի։ Այդ կոչի մէջ քրիստոնէից ալ կը հրաւիրէին մասնակցիլ իսլամ հայրենակիցներու ջանքերուն։ Խեղճ ժողովուրդ, որ կը կար-

ծէ թէ փոխանակ Պիւրհան-էդդինի կամ Համիդի եթէ Ռեշադ կամ Իւսուֆ Իզզէդդին գահակալէն, երկիրը պիտի փրկուի կործանումէն։ Վէրքը որ կը փթթեցնէ երկրին ծուծը, թագաւորին անձին փոխուելովը չէ որ պիտի բժշկի. կառավարութեան նորագոյն ձև մը միայն կրնայ փրկել դժբախտ երկիրը։

Այդ կոչերու առիթով ձերբակալուեցան վաճառական քէֆէլի զադէ եղբայրներ, երևելիներէն հաճի Ղանի էֆէնդիի որդին, որք իբր թէ պատի վրայ փակցուած կոչերէն հանդիպած ու կարդացած են։ Երկու թիւրք աղքատ կիներ ալ ձերբակալուած են. ասոնք ալ բամբասանի առթիւ՝ գիշերը աղբիւրէն ջուր առած ժամանակնին տեսած են եղեր մարդիկ, որոնք պատին վրայ բան մը կը կարդային... Ոստիկանութիւնը իր լրտեսներով թաթ ու կոթ կտրած է՝ թելի ծայր մը գտնելու համար... տեսնենք թէ որքա՞ն պիտի յաջողի։

Քանի մ' օր առաջ ալ Կիրասունի գայմագամը իրադեղով պաշտօնանկ եղաւ ժողովրդի բողոքին վրայ։ Կաշառակեր ու անպիտան անձ մ'է։ Սպասենք նոր շարժումներու։

—

ԿԱՐԿԱՌ, 22 հոկտեմբեր

Վերջերս Բիթլիսի նահանգապետ վալին մի խումբ զինուորներով եկաւ այս գաւառի Խնձորուտ գիւղը խուզարկելու՝ զէնք և ռազմամթերք գտնելու համար։ Ժողովուրդը վաղօրօք իմանալով վալիի այցելութեան լուրը և նկատի ունենալով տարիների դառն փորձը՝ այդ տեսակ հիւրերից կրած տառապանքները,—թողնում է գիւղը և ապաստանում լեռները. ինչ որ հընարաւոր է վերցնում են հետները և մնացած իրերը և շատ տներ կրակի են մատնում, որպէսզի կոպիտ զինուորներին աւար չը դառնան։ Այժմ ժողովուրդն իջել է լեռներից և մնացել իր աւերակների վրայ։

ԿՈՎԿԱՍ

ԿԱՌԱՎԱՐԱԿԱՆ ՆՈՐ ՊՐՕՎՈԿԱՑԻԱՆԵՐ

ԲԱԳՈՒ, հոկտեմբերի 12

Անցեալ տարի, օգոստոսեան աղէտներից առաջ և յետոյ, տեղական զինուորական հրամանատարը հայրենասիրութեան, պարտաճանաչութեան և դիսցիպլինայի կոչ էր անում զինուորներին։ Այդ կոչը այնքան հմայաւ ստացաւ, որ հարիւրներով արտատպուած՝ շրջաբերուում էր ժողովրդի բոլոր խաւերում։ Կոչի ամբողջ բովանդակութիւնը՝ ի ս կ ա կ ա ն ռ ո ւ ս մ ա ր դ կ ա ն ց յատուկ մտքերն ու ֆրազներն էին՝ բայց մանաւանդ նշանաւոր էր նրանում շեշտուած այն պարզ ու որոշ ցուցմունքը, որը յայտնում էր իսկական ռուս մարդկանց, թէ Ռուսաստանի ներքին թշնամիներն են վրացիները, հայերը և հրէաները, որոնք մոլորեցնում են նոյնիսկ ռուս արիւն ունեցողներից մի որոշ թիւ միամիտների, աւելացնելով՝ թէ զօրքը պարտաւոր էր չը հրապուրելով նրանցից՝ կռիւ մղել այդ ներքին թշնամիների դէմ։ Ու այդ թոյնով այդ կոչով սնած ու տոգորուածները եկել էին մորթոտող, այրող, թալանող ժողովրդի կեանքին ու գոյքին պաշտպանութիւն ցոյց տալու։ Եւ տեսանք թէ ի՜նչպէս կատարեցին... դիակոյտներ, աւերակներ ու մոխիր սփռեցին. Այդ դեռ յեղափոխութեան՝ իբր թէ բռնկուած օրերումն էր։ Այս տարի, բէակցիայի յաղթանակից յետոյ, Ռուսաստանի բոլոր կողմերում, ինչպէս և Բագուում, զինուորականութիւնը յայտարարեց թէ՝ ո՛րևէ պաշտօնեայի վրայ յարձակումն, սպանութեան փորձ կատարուելիս՝ եթէ ամբոխը ոճրագործին չը բռնի, զօրքը ո՛չ թէ պիտի աշխատի ձերբակալել, այլ պիտի աշխատի պատժել բոլորին՝ առանց խնայելու տեղումը գտնուած ամբոխին, եթէ նա ժամանակին չէ թագնուել, փախուստ չէ տուել։ Այդպէս կատարեցին և կատարում են, ոչ միայն փողոցում՝ այլ և իրենց բնակարաններում նստած կամ քնած. և փողոցի անցքերից ոչինչ չիմացող ժողովրդի վրայ։ Ո՞վ պիտի ստուգէ, թէ իսկապէս այդ տեղերից հրաձգն արձակուա՞ծ է, և եթէ արձակուած է՝ ոստիկանական—պրովոկացիական ակտ չէ՞ եղել։ Ոստիկանական զեկուցագրերը ամեն մի ակներև իրողութիւն յեղաշրջելու բոլոր ոյժն ունեն։

„Վինտովկաներով“, սուիններով զինուած կօզակներ, զինուորներ, ոստիկաններ վխտում են հրապարակներում, փողոցներում նրանց աչքի առաջ ամեն օր կատարւում են բազմաթիւ սպանութիւններ, թալաններ, բայց որովհետև զոհերը ժողովրդից են,—ո՛չ մի ուշադրութիւն, ո՛չ մի պաշտպանութիւն։ Լրագրիները հրատարակում, մատնանիշ են անում թէ՝ ոստիկանութեան աչքի առաջ օր ու ցերեկով „իսկական ռուս մարդկանց“ յայտարարութիւններ են կպցւում պատերին, որոնք հրաւիրում են իրենց համակիրներին՝ սպանել, ջարդել, կոտորել, թալանել ներքին թշնամիներին,—դարձեալ ո՛չ մի ուշադրութիւն։ Եւ այդ ակներև քաջալերութեամբ հաւանական է որ իրագործի „իսկական ռուս մարդկանց“ ցանկութիւնը։ Զը նայելով այդ բոլորին, գաղտնի հրահանգներ են տրւում՝ զինաթափ անել հասարակութեանը, մանաւանդ կազմակերպութիւններին, և մանաւանդ Դաշնակցութեանը, -ի հարկէ՝ բոլորովին անպաշտպան թողնելու համար ժողովրդին, և առանց արգելքի իրագործելու միապետականների ցանկութիւնները։

Այս մի քանի օր է, յամառ լուր է տարածւել, որ ոստիկանութիւնը կազմակերպում է ծպտուած ահաբեկիչների մի խումբ։ Ցաճախակի կրկնուող ահաբեկումները կասկածել են տալիս, որ արդէն սկսած է գործը, որի գլխաւոր նպատակը պիտի լինի կուսակցութիւնների ղեկավարներին „քնացնել“։ Բազմաթիւ խուզարկութիւններ են կատարւում քաղաքում և շրջանի հանքային արուարձաններում։ Դրանցից մի քանիսը ապարդիւն անցան, բայց մի քանիսից լաւականին „պաշար“ են ձեռք բերել։ Եւ որովհետև խուզարկութիւնները կատարւել են այնպիսի ձևով, որ ակներև ցոյց են տալիս թէ Թաքստանոց - պահեստները ճիշտ ու ճիշտ նկարագրութեամբ գիտեն, շատերը եզրակացնում են, թէ մատնութիւնը հէնց ներսից է։ Յեղափոխութեան տականքները օրւայ հերոսներ լինելու փառքին են հասնում...

Շուշու և առհասարակ Ղարաբաղի շրջանում բազմաթիւ զօրք են տեղաւորում, և որպէս գաղտնիք կամաւորական շրջաններից՝ լուր են տարածում, թէ

„Թուրք-պարսկական սահմաններից յարձակումների վախ լինելու պատճառով, քաղաքական ապագայի բարդութիւններ սպասելով, Նախազգուշութեան համար՝ Շուշու գծով զօրքը կեդրոնացնում են սահմանի վրայ“: Բայց այդ պատրւակը մեզ չափազանց կասկածելի է թւում, որովհետև Թրքական կամ պարսկական սահմաններից յարձակման ո՛չ մի հաւանականութիւն չը կայ այժմ: Աւելի շուտ պիտի ենթադրել, որ կառավարութիւնը պատրաստւում է Շուշու և Գանձակի գաւառներում հայկական ինքնապաշտպանութեան յանդգնութիւնը պատժել, որպէ՛ս Թէ քիչ էր մինչև այսօր պատժածը...

Խուզարկութեան միջոցին, որևէ մէկի մօտ զէնք գտնելու պատճառով՝ ձերբակալւածներին շարունակում են, առանց դատաստանի, գիշերանց գնդակահարել: Այս գիշեր երկուսին ևս գնդակահարեցին:

Պաշտօնապէս յայտարարում են՝ Թէ 21 անարխիստներ են ձերբակալել, Թէև „անարխիստ“ դիմակի տակ՝ հասարակական տականքները շարունակում են իրենց սխրագործութիւնները: Գիտակ շրջաններում ասում են, որ բռնւածները կամ ս. դ.-ներից են և կամ ո՛չ մի կուսակցութեան չը պատկանող:

ՅԵՂԱՓՈԽԱԿԱՆ ՌՈՒՍԱՍՏԱՆԸ

ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԿՈՒՍԱԿՑՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ ՌՈՒՍԱՍՏԱՆՈՒՄ

V

ԿԱԴԵՏՆԵՐԸ*

Պետական դումայի ընտրութիւններից քիչ առաջ՝ նրանք իրենց անւանեցին „ժողովրդական ազատութեան“ կուսակցութիւն, մի անորոշ ու տարտամ անուն, որ սակայն շատ յարմար էր նախընտրական ագիտացիայի ժամանակ: Դրանից առաջ, նախ քան հօծ և կազմակերպւած կուսակցութիւն դառնալը, նրանք կողմնակից էին Պ. Ստրուվէի խմբագրութեամբ հրատարակւող „Օսվօբօժդենիէ“ (Ազատագրում) ոչ-լեգալ լրագրի: Իսկ դումայի մէջ նրանք կազմում էին ընդդիմադիր կենդրոնը, որ իր հերթին ունէր աջ ու ձախ Թևեր:

Իրենց սօցիալական դրութեամբ,—նրանք, կադետները ներկայացնում էին հողատէր և քաղքենի, մասամբ նաև արտադասակարգային մտաւորականութիւնը, որոնք կարողացան իրենց կողմը գրաւել ժողովրդական ընտրողների այն շերտերը, որոնց դասակարգային գիտակցութիւնը դեռ լիովին չէր որոշւած և որոնք բնազդաբար դեռ փարում են միապետութեան և անհատական սեփականութեան սկզբունքներին: Իրենց զբաղմունքով՝ նրանք մեծ մասամբ գաւառական ու քաղաքային գործիչներ են՝ և ներկայացուցիչներ ազատ պրօֆեսիօնների—փաստաբաններ, ինժեներներ, բժիշկներ, ուսուցիչներ, պրօֆեսօրներ, գիտնականներ և գրողներ,—ազատամիտ ատրիճանաւորներ և ռանտիէներ, եթէ միայն կարելի է ընդունել մի այնպիսի ինքնօրինակ „զբաղում“, ինչպիսին է՝ „ռանտիէն“: Իսկ քաղաքական հայեացքներով՝ նրանք կողմնակիցներ են սահմանափակ միապետութեան, պարլամենտարիզմի, կուլտուրականութեան և խաղաղ ու օրինական պայքարի՝ ինքնակալութեան ու բիւրօկրատիայի դէմ, յանուն Ռուսաստանի արմատական վերանորոգման:

Հակադրելով իրենց՝ ծայրայեղ ձախակողմեան կուսակցութիւնների „ռօմանտիզմին“ և „ուտոպիզմին“—կադետները միաժամանակ համարում են իրենց „րէալ քաղաքականութեան“ իսկական ներկայացուցիչներ և կամենում են դրանով ասել, որ նրանք հաշւի են առնում ժամանակակից արդի կեանքի բոլոր իրական կողմերը, ուստի և ձգտում են իրականացնել լոկ այն տեսակ բարենորոգումներ, որ Թելադրում է ինքը կեանքը և որոնք յենարան ու արդարացում են գտնում հասարակական ուժերի րէէլ յարաբերութեան մէջ: „Չը պէտք է չափից անցնել՝ Թէ չէ բանի չենք հասնի“—այդ է նրանց ճառերի ընդհանուր միտքը: Կարելի է համարձակ ասել, որ կադետների շարքերում են ռուս հասարակութեան և ժողովրդի այն բոլոր տարրերը, որոնք յայտնապէս Թշնամական դիրք բռնելով հին կարգերի դէմ—չը կամեցան կամ չը համարձակւեցին յարել ծայրայեղ ձախակողմեան կուսակցութիւններին—սօցիալ-դեմօկրատներին և սօցիալիստ-յեղափոխականներին: Այս բացասական նշանը, սակայն, դեռ որոշ գաղափար չի տալիս սահմանադրական ռամկավարների հասարակական տեսակէտների, քաղաքական ծրագրի և տակտիկի մասին: Ուստի հարկաւոր է փորձել՝ աւելի մանրամասն ու ճշգրիտ կերպով բնորոշելու նրանց հասարակական աշխարհայեացքը և քաղաքական գործունէութիւնը:

Նախ և առաջ մենք հրաժարւում ենք մեր բոլոր կադետներին en bloc ազատամիտ համարել, բառի եւրոպական իմաստով: Եւրոպական ազատամիտը ներկայացուցիչ է դասակարգային, այն էլ՝ բուրժուական, շահերի: Եւ իբրև այդպիսին՝ նա միշտ հակառակ է եղել և հակառակ կը լինի բոլոր քաղաքական, սօցիալական և մանաւանդ անտեսական լայն բարենորոգումներին, որոնց նպատակն է բարելաւել աշխատաւոր դասակարգերի վիճակը. եւրոպական ազատամիտը, չը նայած իր բոլոր շքեղ ու հոյակապ ճառերին, նւիրւած „մարդու և քաղաքացու անկապտելի իրաւունքներին“, մէկից աւելի անգամ իր սեփական շահերին զոհ է բերել աշխատաւոր դասակարգերի շահերը և դրա համար էլ՝ իրաւամբ արժանացել է խաբեբայ և դաւաճան անւան: Ռուսական կադետների մեծագոյն մասը հեռու է ժողովրդի շահերը մատնելուց և դաւաճանելուց: Նրան գրաւական կարող են լինել, նախ՝ սահմանադրական—ռամկավար կուսակցութեան ծրագիրը, երկրորդ՝ նրանց վարմունքը,—սակաւ բացառութեամբ,—պետական դումայում և վերջապէս՝ այդ կուսակցութեան մի քանի ղեկավարների փայլուն վարկը.—Չը պէտք է մոռանալ, որ այդ կուսակցութեան կորիզը կազմում են շատ յարգելի հասարակական գործիչներ, որոնք բաւական ծառայութիւն են մատուցել ժողովրդին՝ գաւառական ու քաղաքային ինքնավարութեան շրջանում, ինչպէս նաև փաստաբանութեան, ժողովրդական լուսաւորութեան, գիտութեան և գրականութեան ասպարէզներում. Չը պէտք է մոռանալ նաև, որ կուսակցութեան ղեկավարները խոշոր խելքի, խոշոր գիտելիքների և պահանջկոտ խղճի տէր մարդիկ են: Այս ամենը յիշատակելով, մենք ամենևին մտադիր չենք գովերգներ ասել մեր կադետներին. մենք միայն ցանկանում ենք, որքան հնարաւոր է՝ անկողմնակալ լինել, մենք կամենում ենք պարզապէս անաչառ լինել: Որքան էլ կադետների հասարակական-փիլիսոփայական աշխարհայեացքը չը դիմանայ խիստ քննադատութեան, որքան էլ նրանց քաղաքական ծրագիրը կիսատ-պռատ լինի, որքան էլ նրանց տակտիկը չափաւորութեան, անհաւասարակշռութեան, տատանման ու երբեմն նոյն իսկ օպպորտունիզմի կնիք կրի, բայց և այնպէս այս ամենը չի խանգարում „տալ հարկն հարկաւորաց“ և համարձակ ասել.—կադետները pur sang բուրժուազիայի իդէօլոգներ չեն. կադետները ժողովուրդը մատնող ու դաւաճանող չեն. նրանք շատ դէպքերում պաշտպան են ժողովրդական շահերի, Թէև երբեմն ճշտօրէն չեն ըմբռնում և ճիշտ չեն լուսաբանում այդ շահերը:

Դիմենք ուրեմն նրանց ծրագրին, որ մշակել են ռուս

* Տես „Դրօշակ“ № 10.

ազատարար շարժման յիշատակելի օրերին, 1905 թուի հոկտեմբերի 12—18-ին:

Սահմանադրական ռամկայնարները կամ կադետները* նախ և առաջ ռամկավարներ են. և այս բառը նրանց բերանում, հարկաւ, սին հնչիւն չէ, նրանք համոզուած պաշտպաններ են լայն, ռամկավարական վերակազմութեան՝ իրաւական յարաբերութիւնների շրջանում, պետութեան ֆինանսական և տնտեսական քաղաքականութեան ոլորտում՝ հողային և բանւորական օրէնսդրութեան, ինչպէս նաև ժողովրդական լուսաւորութեան հարցերում: Նրանք պահանջում են՝ քաղաքացիական հիմնական ազատութիւնների անմիջական և ըստ կարելւոյն կատարեալ իրականացումն,—խղճի, խօսքի, մամուլի, ժողովների, միութիւնների, ընկերակցութիւնների և պահանջագրերի (պետիցիա) ազատութիւն. ազգերի ինքնորոշման ազատութիւն. ազատութիւն տեղափոխութեան. անձի, բնակարանի և թղթակցութեան անձեռնմխութիւն, և այս ամենը՝ բոլոր ոուս քաղաքացիների համար, առանց սեռի խարութեան, անկախ նրանց դասակարգային և ազգային կացութիւնից: „Քաղաքացիների վերոյիշեալ բոլոր իրաւունքներ,— ասած է կադետների ծրագրում—պէտք է մտնեն ոուս պետութեան հիմնական օրէնքի մէջ և ապահովին դատարանական պաշտպանեմբ": Ռուս պետութեան նոյն հիմնական օրէնքը պէտք է, նրանց կարծիքով, „ապահովէ կայսրութեան մէջ բնակւող բոլոր ազգերի համար՝ բոլոր քաղաքացիական և քաղաքական իրաւունքների կատարեալ հաւասարութիւնը, նաև կուլտուրական ազատ ինքնորոշման իրաւունք, այն է՝ տարբեր բարբառների և լեզուների դործածութեան կատարեալ ազատութիւն հասարակական կեանքում. ազատութիւն՝ հիմնելու և պահպանելու ուսումնական հաստատութիւններ և ամեն կարգի համախմբումներ, միութիւններ և հիմնարկութիւններ, որոնց նպատակն է պահպանել և զարգացնել ամեն մի ժողովրդի լեզուն, գրականութիւնը և կուլտուրան": Ինքն ըստ ինքեան հասկանալի է, որ համաքաղաքացիական և ազգային ազատութիւնն պաշտպանութիւնը՝ ամեն տեսակ մանաւանդ վարչական՝ կամայականութիւններից, յանձնւում է նոր, ռամկավար հիմունքներով վերակազմուած դատարանին:

Մինչդոյն ռամկավարական ոգով են ներշնչուած նաև կադետների ծրագրի այն մասերը, ուր խօսքը վերաբերում է պետութեան ֆինանսական քաղաքականութեան, բանւորական օրէնսդրութեան և ժողովրդական լուսաւորութեան: „Անուղղակի հարկաւորութեան ընդհանուր նշանակումը և անուղղակի հարկերի ասիճանաբար վերացումը՝ ժողովրդական մասսաների ոգառած ապրանքներից". „ուղղակի հարկերի բարեփոխումը՝ եկամտային և ստացուածքային պրոգրեսիվ հարկաւորութեան հիման վրայ, ինչպէս և պրոգրեսիվ հարկերի ներմուծումը ժառանգութեան համար". ապա „դործադուլների իրաւունք", „բանւորական միութիւնների և համախմբումների ազատութիւն", „օրէնսդրական ճանապարհով ութ ժամայ աշխատանքի ներմուծում", „բանւորական ընտրեալների մասնակցութիւնը՝ աշխատաւորների շահերը պաշտպանող օրէնքների դործադրութեան վերահսկող տեսչութեան մէջ", „բանւորների պարտաւորիչ ապահովագրութիւն՝ պետութեան միջոցով՝ հիւանդութեան, դժբախտ պատահարների, ծերութեան և աշխատանքի անընդունակութեան դէմ", „հատատումն քրէական պատասխանատուութեան՝ աշխատանքը պաշտպանող օրէնքների խախտելու համար", վերջապէս՝ „վերացումն՝ դպրոց մտնելու համար հատատուած բոլոր սահմանափակումների, որոնք կապուած են սեռի, ծագման և կրօնի հետ", „մասնաւոր և հասարակական նախաձեռնութեան ազատութիւն՝ ամեն կարգի դպրոցական հաստատութիւններ բանալու և կազմակերպելու դործում, ինչպէս նաև դպրոցից դուրս տալիք կրթութեան ասպարէզում", „դասաւանդութեան ազատութիւն", „ներմուծումն ընդհանուր, պարտադիր և ձրի տարրական կրթութեան"—ահա կադետների պահանջները վերոյիշեալ հարցերի սահմանում: Առանց աշառութեան կարելի է ասել, որ այս բոլոր պահանջները՝ թէ ըստ էութեան և թէ սկզբունքով՝ ոչնչով չեն տարբերւում ռուսական ծայրայեղ կուսակցութիւնների համապատասխան պահանջներից, այնպէս որ՝ այդ կողմից կադետների դեմոկրատիզմը՝ կրկնում ենք, որևէ կասկածի և թիւր մեկնութիւնների տեղիք չի տալիս:

Նոյնիսկ հողային խնդիրը դնելու և վճռելու հարցում կադետները՝ ռամկավարական տեսակէտից՝ այնպիսի բարձր դիրք բռնեցին, որին դեռ չի հասել ոչ մի առաջադէմ—ի հարկէ ոչ սոցիալիստական—կուսակցութիւն Եւրոպայում: Յիշենք, որ դումայում կադետներր պնդում էին թէ՝ անհրաժեշտ է ստիպողաբար յետ առնել մասնաւոր հողերը՝ աշխատաւոր դիւղացիութեան շահերը ապահովելու համար: Այդ հողերը, կադետների կարծիքով, դիւղացիութեան օգտին դրաւած միւս բոլոր պետական, արքայական, կաբինետային և վանքապատական հողերի հետ միասին՝ պէտք է մտնեն „պետական հողային ֆոնդի մէջ", իսկ „այն սկզբունքները, որոնցով այդ հողերը պիտի յանձնուին կարիք ունեցող ազգաբնակութեան (համայնական կամ անհատական տիրում կամ շահագործում) պէտք է որոշուին՝ համաձայն հողատիրական և հողից օգտուելու այն առանձնայատկութիւններին, որոնք գոյութիւն ունին Ռուսաստանի զանազան շրջաններում":

Ճիշտ է, նրանք կողմնակից էին, որ „պետութիւնը վարձատրէ այսօրւայ տերերին ադատ և ոչ շուկայի գներով". Ճիշտ է, նրանք խօսում էին ոչ թէ բոլոր մասնաւոր հողերի, այլ միայն „հարկաւոր չափով" հողերի յետառման մասին. բայց չէ՞ որ մեր կադետների ռամկավարութեան աստիճանը որոշելու համար կարևոր է այն, որ նրանք հրնարաւոր են համարել կողմնակից լինել ստիպողական յետառման. իսկ այդ չէ՞ որ արդէն մի հարուած է „սեփականութեան սրբազան իրաւունքին", մի տեսակ բացառումն մասնաւոր սեփականութեան սրբազան սկզբունքի՝ յանուն աշխատաւոր դասակարդի շահերի: Ահա թէ ինչու յետադիմականները կադետներին անուանեցին „դիմակաւոր սոցիալիստներ", ահա թէ ինչու հայրենիքի բոլոր հաւատարիմ սիւնները ոռնոց բարձրացրին և սկսեցին առատ արցունք թափել՝ պետութեան „անդողդոջ հիմունքների" երերման առիթով, հենց որ դումայում հարց դրուեց մասնաւոր հողերի ստիպողական յետառման մասին...

Ռամկավարներ լինելով հանդերձ՝ կադետները սահմանադրականներ են. նրանց կարծիքով ժամանակակից Ռուսաստանի համար պետական ամենայարմար կազմը՝ սահմանադիր-միապետական կառավարութեան ձևն է: Այստեղ է արտայայտւում, ի միջի այլոց, այն „բէալ քաղաքականութիւնը", որով այնքան պարծենում են նրանք. նրանց հաստատութեամբ Ռուսաստանի դեռ չը նախապատրաստուած և կայսրական մարդով անվարձ մասսաները տակաւին չեն հասուցած քաղաքական մարդ

է ընդհանուր ընտրողական սկզբունքի վրայ, առանց խտրութեան կրօնի, ազգութեան և մինչև իսկ սեռի։ Ինչպէս յայտնի է, ընդհանուր ընտրական իրաւունքի սկզբունքը, ուղղակի, հաւասար և գաղտնի քուէարկութեամբ, դեռ չէ իրականացել սահմանադրական բոլոր երկիրներում։ Իսկ կանանց ընտրական իրաւունքի մասին լսել անգամ չեն ուզում քաղաքացիական ու քաղաքական հաւասարութեան այնպիսի դասական երկիրներ, ինչպէս Անգլիան և Շվեյցարիան։ Բացի դրանից՝ կադետները պնդում են, որ մինիստրութիւնը պէտք է ընտրուի պարլամենտական մեծամասնութիւնից՝ որ նոյնպէս մի տեսակ pium desiderium է սահմանադրական քաղաքականութեան մէջ փորձուած այնպիսի երկրի համար, ինչպէս Գերմանիան է։ Վերջապէս կադետները այնքան բարձր են դնում ժողովրդի ներկայացչութեան իրաւունքներն ու իրաւասութիւնները, որ գերագոյն իշխանութեան համար շատ բան էլ չէ մնում։ Կարդացէք թէկուզ հէնց հետևեալ կէտը՝ նրանց ծրագրից. „Ոչ մի որոշում, կարգադրութիւն, ցուցում, հրաման և դրանց նման ակտեր, որոնք չեն հիմնուած ժողովրդական ներկայացչութեան որոշումների վրայ, ինչ անուն էլ կրեն և ումից էլ բղխեն նրանք, չեն կարող օրէնքի ուժ ունենալ“։ Միթէ այս ամենը չէ վկայում, որ գերագոյն իշխանութեան իրաւունքները minimum-ի են հասցրած։

Ինչպէս տեսնում էք, կադետների ծրագրի մեր քննածը մասը ներշնչուած է ռադիկալական ոգով, որովհետև ձգտում է գրաւել ժողովրդի լայն խաւերը դէպի երկրի կարիքների հոգացողութեան գործը, և այդ ռադիկալութիւնը աւելի որոշ գոյնով երևան է գալիս տեղական ինքնավարութեան հարցում։ „Տեղական ինքնավարութիւնը պէտք է տարածուի ռուսական ամբողջ պետութեան մէջ — այսպէս է ասում կադետների ծրագրի կէտերից մէկը։ Իսկ մի ուրիշ կէտ ասում է, որ „տեղական (այսինքն քաղաքային և գաւառական) ինքնավարութեան օրգանների մէջ ներկայացչութիւնը... պէտք է հիմնուած լինի ընդհանուր, հաւասար, ուղղակի և գաղտնի քուէարկութեան վրայ, առանց խտրութեան սեռի, կրօնի և ազգութեան *։

Աւելի կանգ առնել սահմանադիր-ռադիկալականների ծրագրի վրայ՝ մենք գտնում ենք աւելորդ. հիմնական կէտերը մատնանիշ արեցինք, և այդ արդէն բաւական է՝ նրա էական առաւելութիւններն ու պակասութիւնները բնորոշելու համար։ Այդ ծրագիրը ո՛չ միայն արմատական է, այլ և ռադիկալական, այսինքն ներշնչուած է հոգատարութեամբ Ռուսաստանի ամբողջ ազգաբնակութեան էական շահերի մասին՝ ընդհանրապէս, աշխատաւոր խաւերի մասին՝ մասնաւորապէս։ Կադետների ծրագիրը շատ է տարբերւում եւրոպական այն ազատամիտ և յառաջադէմ (ոչ սօցիալիստական) կուսակցութիւնների ծրագրից, որոնք ասպարէզ իջան յեղափոխութեան ժամանակ, և՛ նրանով, որ այդ ծրագրում զուտ քաղաքական բնոյթ ունեցող հարցերի կողքին խոշոր տեղ են գրաւում նաև հասարակական—տնտեսական հարցերը։

Չը նայած դրան, ծայրայեղ կուսակցութիւնները այդ ծրագիրը պէտք է համարեն անբաւարար և շատ կողմից թոյլ։ Մենք չենք էլ խօսում այնպիսի մանրամասնութեան մասին, ինչպէս օրինակ այն, որ կադետների ծրագրում չըկան ճիշտ ու միանգամայն վճռական ցուցմունքներ, թէ անհրաժեշտ է Ռուսաստանի առանձին ազգութիւններին կատարեալ իրաւունք տալ ո՛չ միայն կուլտուրական, այլ նաև քաղաքական ինքնորոշման՝ եթէ այդ ցանկալի երևայ ազգութիւններից որևէ մէկին։ Այստեղ խնդիրը մանրամասների մէջը չէ, այլ ծրագրի ընդհանուր ոգու։ Իսկ նրա ընդհանուր ոգին արտայայտում է մի տեսակ կիսատութիւն, որ արդիւնք է մտքի ինչ որ երկչոտութեան, քայլ առ քայլ մինչև վերջնական եզրակացութիւնները հանելու երկիւղի։ Մարդիկ մինչև հասարակ զարդարանքի են հասցնում գերագոյն իշխանութեան իրաւունքները, և դրա հետ միասին, վախենում են արտասանել հանրապետութիւն բառը, ինչպէս նրանց աւելի ևս չափաւոր նախորդները քաշւում էին „սահմանադրութիւն“ բառն արտասանելուց։ Գոնէ մտքի անվախութիւն սովորէին թէկուզ հէնց այն Գերցէնից, որին այնքա՜ն սիրում են իրենց ուսուցիչը համարել և որը համարձակօրէն ասում է. „համաձայնեցէք մի անգամ ընդ միշտ, որ հանրապետութիւնը ազգերի ազատութեան անխուսափելի սկիզբն է. այդ առաջին քայլն է, առանց որի անհնարին է երկրորդը“. իսկ երկրորդ քայլը „սօցիալիզմն“ է։ „Սօցիալիզմը, ասում է նոյն Գերցէնը, ենթադրում է հանրապետութիւն, իբրև անհրաժեշտ անցած ճանապարհ, և հանրապետութիւնը հէնց այդ փոխանցն է միապետութիւնից դէպի սօցիալիզմը“։ Բայց բանն էլ հէնց այն է որ մեր կադետները նոյնքան քաշւում են խօսել սօցիալիզմի մասին, որքան և հանրապետութեան։—„Մենք ինքներս սօցիալիստներ ենք, պնդում են նրանցից մի քանիսը, բայց սօցիալիզմի մասին խօսելը՝ Ռուսաստանի համար դեռ ևս անժամանակ է“։ „Մինչև ճիլը կը թրջի՝ հիւանդի հոգին կը թռչի“։ „Դա նիսիա բան է, իսկ մենք նաղդի ետևից ենք ընկած։—Սօցիալիզմը դեռ ևս չը վճռած պրոբլեմ է, խորիմաստ կերպով ասում են ուրիշ կադետներ— Սօցիալիզմը անիրականալի ցնորք է, սիրուն ուտոպիա, ասում են ուրիշները։ Եւ այդ բոլոր պնդումների մէջ, ամենալաւ դէպքում, մարդ դարձեալ զգում է մտավախութիւն, վախ՝ սեփական պահանջները մինչև նրանց տրամաբանական վերջնակէտը հասցնելու, իսկ ամենավատ դէպքում... դա մի վախ է՝ իրենց դասակարգային առանձնաշնորհումների և շահերի համար, վախ՝ կազմակերպուած մասսաների ահարկու ուժի առջև, մասսաներ, որոնք զարթնում են՝ ազատօրէն ստեղծագործելու նոր, անսովոր, մինչև այժմ չը փորձուած կեանքի ձևեր։

Կադետները համարձակւեցան պահանջել՝ մասնաւոր հողերի ստիպողական յետ առնելը, աշխատաւոր գիւղացիութեան անյետաձգելի կարիքները գոհացնելու համար։ Բայց անողոք ու խիստ հետևողականութեամբ իրենց պահանջները մղել հեռուն, մինչև ամբողջ հողի ազգայնացումը, կամ աւելի հեռուն՝ մինչև նրա համայնացումը — նրանք անզօր են. ինչ որ բան է պակասում նրանց մտքերին ու ոգուն...

Կադետները համարձակւեցան խօսել ութժամեայ բանւորական օրւայ մասին, աշխատանքի պաշտպանութեան մասին, ընդդէմ անսիրտ շահագործման, քրէական պատասխանատուութեան մասին՝ աշխատանքը հովանաւորող օրէնքների խախտման դէպքում,—բայց անել դարձեալ մի վճռական քայլ, մի քայլ, որ արդարացնում է և՛ կեանքը, և՛ գիտութիւնը, և՛ տրամաբանութիւնը, դարձեալ մի քայլ՝ նոյնիսկ իրեն սեփական մտածողութեան շաւղով, միանգամ ընդ միշտ անցնել աշխատաւորների կողմը, հասկանալ որ դրամատիրական տնտեսութեան շրջանակի մէջ անհնարին է բանւոր դասի կատարեալ ազատագրումը, ներշնչւել սօցիալիզմի գաղափարներով և նւիրւել նրա ազատագրութեան — ո՛չ, այս վեր է նրանց ուժերից, որա համար նրանց պակասում է և՛ մտքի և՛ գործի համարձակութիւն։

Այո՛... „գործի համարձակութիւն“. կադետների շարքերը շատ են աղքատ յեղափոխական խառնուածքի տէր մարդկանցով, և դա ուժեղ հետք է թողնում ոչ միայն նրանց ծրագրի, այլ և ամենից առաջ նրանց տակտիկի վրայ։— Իսկ կադետների տակտիկի մասին միւս անգամ, երբ առիթ կ՛ունենանք խօսելու ուրիշ կուսակցութիւնների տակտիկի մասին։

Վ. ԱՐԱՐԱՏՍԿԻ

---

* Վերը բերած բոլոր հատուածները վերցրած են Վ. Իվանովիչի գրքից՝ „Ռուսական կուսակցութիւնները, միութիւնները և լիգաները“, 1906, Պետերբուրգ։

ՀԱՅՈՐԴԻՆԵՐԸ

ԺԲ

ԿԱԽԱՂԱՆՆԵՐՈՒ ԿԱՏԱՐԻՆ

Gloria victis!

Մահակիր սիւները մթնշաղին մէջէն եղեռնաբար կը բարձրանան,
Պայծառ, սրտոտ և նուիրական որդիներուն համար տրտմաթախիծ Հայրենիքին,
Կարինէն Գաղատիա և Մարզուան և Պօլիսէն Իզմիր և Եւդոկիայ...
Եւ ամէն անգամ որ արևակերպ հերոսի մը հանդերձը հովերուն մէջ մեռաւ,
Հեթանոս խուժանը կատաղօրէն վարն էր, հրապարակին վրայ, ցեխին մէջ և ցեխը ապականելով...
Եւ ցնծութենէ կ'ոռնար Ալլահին հրաւէրէն և ատելութեան ծափերէն մոլեգին:

Բայց ո՞վ էր որ պիտի ողբար քու բարոյականդ, ո՜վ խաւարի և աւերի ժողովուրդ,
Դուն որ դահիճներուն առջև կը ծնրադրես և հերոսներուն համար պատիւ հիւսել չես գիտեր...
Ո՞վ պիտի ոգայ քու անբերրի դարերուդ բարբարոս արշաւը Ելլադայէն ի Հայաստան,
Ո՞վ պիտի կենդանացնէ քու գործած աւերակներդ և գեղեցկութիւնները զոր փշրեցուցիր...
Եւ ո՞վ պիտի բերէ խաչապաշտութեան մրրկոտ ջահը, քու կեանքիդ ճանապարհին վրայ, հերոսաբար սարսելու...
Եթէ ոչ Հայորդին որուն յանակ մտածումը, Արևմուտքին իղձերը ձեր դիմաց ապարդիւնօրէն ցոլացուց...
Եւ որուն արիւնը եկաւ նոյնիսկ Մարդկութեան բռնադատ Պատմութիւնը թրջելու...
Որպէսզի կարմիր լոյսը վերջապէս զձեզ թափանցէր, և դժխեմ սուրին տեղ ձիթենիին ճիւղը բռնէիք...

Ահաւոր անկիւնէ մը անդոհական թիարանին դուռը իր ծխնիին վրայ կը ճռնչէ...
Կիսամութին մէջ մահաձայն շունչ մը քարերուն վրայ դաժանօրէն կը դարբնուի
Եւ սուիններ և սուրեր կը մերկանան, և ջահեր ու նշոյլներ ամէն դի,
Հսկաներ դուրս կ'աշտարակուին, անընկճելի և շքեղ և անվեհեր,
Իրենց ըմբոստ ուսերէն առ կախ երկաթները աղաղակող զանգերու պէս մեկզմեկու ընդհարելէն...
Դէպի տոյժ մահը կը քալեն, ցեղին ցաւը պաշտողէն և մտաւոր մահէն զօրաւոր...
Եւ ահաւասիկ հրաշալին Ժիրայր, հայրենատարփ Արամեանը և ուղղամտիկ Պետոն,
Ահաւասիկ Ծառուկեանը, Գալուստ, Գուրգէնը Տէրսիմի փառաւոր քեռին և Խորէնն յաղթահասակ...

Ո՜վ գերագոյն եղբայրներ, առաւօտը քաղցրօ՜րէն բացուր է և ամենագութ աստղերը կը սարսռին...
Եւ երկնակամարէն ծորացող լոյսը, այսօր, ձեր հերոսի հոգեվարքին համար է սահմանուած...
Հիմա հովեր պիտի անցնին տառապանքով հեծեծելով, արիւնով կարմիր, մոխիրով սպիտակ...
Հայրենիքէն փախչող հովեր պիտի անցնին, կարօտով, արցունքով և մշուշակով բեռնաւոր,
Եւ հողին տրտմութենէն տրտում՝ տատրակները իրենց փետուրներուն շուշանը վար պիտի թափեն...
Եւ որբաւ արծիւներ ձեր հերոսի մահկոյժը կատարէ կատար պիտի պատգամեն...
Մինչդեռ չարաշուք խուժանը վարէն, թերևս, մա՛հ պիտի ոռնայ գաղափարի ջահերուդ...:

Եւ ահա կմախակերպ սիւներուն առջև կանգ առին, մահը ոտքերնուն տակ և հայեացքնին աստղերուն,
Եւ որոտումին պէս խօսեցան, իրենց բռունցքին մէջ կայծակներ ծրարած և բառերնուն հետ ապառաժներ շարժելն..

—Նախ դո՛ւն յե՛տ թաւալէ, ստրկութեան և չարիքի արիւնախում խուժա՛ն,
Դո՛ւն որուն բերանէն դեռ մեր ցեղին արիւնն է, որ աչքերնուս առջև վար կը կաթկթի...
Դո՛ւն որ մեր հացին ես սնած ու մեր դարբնած սուրը մեր սրտին ուղղած...
Դո՛ւն որ քու անիմաստ գոյութիւնդ մեր կենսագործութեանը և մեր ճիգին կը պարտիս,
Դո՛ւն որ մեր աշխատաւոր բազուկին և մեր լուսաւոր ճակատին պտուղները քաղեցիր,
Դո՛ւն որ դաշտե՛ր մոխրացուցիր և մենք որ անխոնջօրէն զանոնք արշալոյսներու վերածեցինք...
Դո՛ւն որ մահ սերմանեցիր և մենք որ ցեղովին գեղեցկութիւն և բարութիւն ծնուցինք,
Դո՛ւն, բարբարոսութեան անխիղճ գործօն, յե՛տ քաշուէ՛, յե՛տ թաւալէ՛, յե՛տ խաւարուէ՛...
Թող մեր վերջին հայեացքը պայծառ մնայ՝ մեր ոսկեվարսի գալարումին արժանի չես դուն...
Եւ դո՛ւք, դատաւորնե՛ր, դահիճնե՛ր, և դո՛ւն մեռելատիպ Մարդկութիւն,
Ըսէ՛ք ձեզի, այս ժամը ձեր զարհուրանքի ժամն է, Հայրենիքին կողը նոր հերոսներու երկունքէն կը սարսռայ...
Այլ ևս օրէնք չի կայ, ատատակամ ու խիղճի մահը, մահն է ձեր դարաւոր բռնութեան,
Կործանողներու կործանումը փոթորիկներու պէս, անջրպետներէն պիտի հասնի պիտի գայ,
Միայն Գաղափարն է որ ո՛չ մահ ունի, ո՛չ դատաւոր, ո՛չ գերեզման և ո՛չ դադար:
Եւ հիմա, զմեզ խեղդող շուանը մեզի տուէք, մեզի տուէ՛ք, դաշնակաւորնե՛ր, դահիճնե՛ր,
Եւ կեցցե՛ն Ըմբոստները, կեցցե՛ն Ըմբոստները, կեցցե՛ն և կեցցէ՛ Հայաստան..."

. . . .

Հեթանոս խուժանը անհետացաւ ինչպէս գիշերներ պղնձէ հովերուն շունչէն հալածական,
Եւ անցնող զեփիւռները իրենց մայրական լացը լացին, անցնող թռչունները իրենց երգը երգեցին,
Անցնող ճառագայթները իրենց ոսկիէ պսակը և գորովին հիւսեցին,
Անցնող եղբայր և քոյր և անխօս հոգիները իրենց զարհուրելի վրէժները յղացան...
Ու ձեր մարմինները, ո՜վ Ահաւորներ, ո՜վ Ճշմարիտներ, ով գերագո՜յն եղբայրներ
Ձեր մարմինները օդին մէջ առկախ և ձեր մեծարգոյ աչքերը հայրենի աստղերուն,
Օրերով և գիշերներով, երկու սիւներուն մէջտեղ քնացող, ճօճեցան և ճօճեցան,
Եւ ձեր վերջին խօսքերը, անմահին նման սաւառնելու... „կեցցեն Ըմբոստները և կեցցէ՛ Հայաստան...":

ՍԻԱՄԱՆԹՕ

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԴԱՏԸ

ԱՐԵԱՆ ԷՋԵՐ

ՏԱՍՆԱՄԵԱԿԻ ԱՌԻԹՈՎ.

Լրացաւ տասն տարին։ Տասնամեայ տարեդարձը այն սեւ օրերի, երբ Համիդեան արիւնոտ թաթը՝ գազանային շարժուածքով՝ հսկական կոտորածի հրաման արձակեց, և տարափն ու աւերմունքը տարածեց գաւառներում, ուր ազատութեան ծիլը հազիւ էր արմատ գցել։ Ազատամարտի և տանջալլրութեան այս տասնամեակին՝ արժէ վեր յիշել անցեալը, վերզգալ համաժողովրդական վիշտն ու մրմուռը, դարձեալ մի անգամ պատկերացնել տիրող ռեժիմի ստեղծած չարիքն ու եղեռնը, անմոռանալի այլանդակութիւնը։

Անցեալը պէտք է յիշել՝ ապագան ստեղծելու համար։ Եւ այդ վերնագրի տակ, այս էջերում, մաս-մաս լոյս կը հանենք այն պաշտօնական նկարագրութիւնները, որոնք աղէտի վայրերից, 1895—1896 թուականներին ուղարկեցին Կ. Պոլսի պատրիարքարանին իբրև ճշգրիտ պատմութիւն, որպէս փաստերի և դէպքերի անպաճոյճ վերարտադրումն։

Այս՝ անգամ տպագրում թուղթը այն թագրիրն է, որ Մատթէոս Իզմիրլեան տուեց սուլթանի կառավարութեան, 1905 թւի դեկտեմբերի 4-ին, և որը մի մեծ ամփոփումն է—անխուսափելի յատկանիշը բոլոր պաշտօնագրերի—ժողովրդական անսահման տանջանքի և կառավարական անարգ հալածանքների։

Վսեմափայլ Նախարար.

Անատօլուի կայսերական երկրին ծանօթ շատ տեղերու մէջ կատարուած քստմնելի և ցաւալի դէպքերն որպէսզի միանգամայն ընդ միշտ վերջ գտնեն և անդորրութիւնն ու ապահովութիւնը վերահաստատուի, ձեր վսեմութիւնը Քափու քեհասի Աբրահամ էֆէնդիի միջոցաւ հրամայած էր, որ շրջաբերական կոնդակաւ պատուէր կարդամ հայոց, որ հանդիստ և հանդարտ մնան և այն կարգի դէպքերու առիթ տալէ զգուշանան։ Այդ առիթով թէպէտ և համարձակած էի 10 հոկտեմբերի 1895 և 243 համարաւ պարզել իմ տեսութիւնն և ներկայացնել իմ խնդրածները, սակայն ձեր վսեմութիւնն այս անգամ ևս մեր ազգին երևելիներուն և ազգային քաղաքական ժողովոյ անդամ և ատենապետ Յովակիմեան Միհրան էֆէնդիի միջոցաւ, որ ձեր բարձր համակրանքը կը վայելէ, նմանօրինակ կոնդակի մը հրատարակութեան պէտքն զգացած ու կրկնած էր։

Նոյն ցաւալի դէպքերուն սկսելէն ի վեր արձակուած և կրկնած այս հրամանն այնպէս ցոյց կու տայ, թէ Անատօլուի կայսերական նահանգաց մէջ հայոց վրայ ի գործ դրուած մարդասպանութիւնն ու հրձիգութիւնն, առևանգութիւններն և նորանոր բանտարկութիւններն, ինչպէս նաև կարգ մը եկեղեցեաց և վանքերու կողոպտուելն, կրօնական սրբութեանց պղծուելն և գիւղացի ժողովուրդի բռնի կրօնափոխութեան հրաւիրուելն ևայլն, հայոց տեղի կամ առիթ տալէն յառաջ եկած են, թէ ասոնք չը պիտի դադրեն, մինչև որ հայերը չը թողուն յեղուզակութիւնն և ապստամբութիւնն, և հաւատարմութեան ու հնազանդութեան շաւղին մէջ չը մտնեն և թէ, ինչպէս կը հրատարակի իսկ, ես կը թերանամ հրաւիրելու զանոնք ի հանդարտութիւն։

Վսեմափայլ Նախարար, ներեւ ինձ ըսել որ ձեր այս տեսութիւնն հայոց ազգին համար ընդհանրապէս և ինձ համար անհատապէս՝ անհանդուրժելի կերպով պատւոյ վիրաւորում յառաջ բերած է, ուստի հպատակութեան և հաւատարմութեան, պատւոյ պահպանման և արժանապատուութեան գիտակցութեան թելադրութիւնը հարկ կը դնեն իմ վրայ իմ վերոյիշեալ թագրիրով ներկայացուցած նկատողութիւններն աստիճան մը ևս բացատրել։

Ազգի մը ընդհանրութեան խրատ խօսելու, ազդարարութիւն կամ յանձնարարութիւն մը ընելու համար, ինչպէս—ընդհանուր կանոն է այս—անկեղծութիւնը և ուղղամտութիւնը կը պահանջեն, խրատի ենթակայ եղողներուն նիւթապէս նոր զրկանք ու վնաս, նոր վիշտ ու ցաւ յառաջ չը բերելու տեսակէտով՝ խղճի կատարեալ գոհացում ու համոզում գոյացած պէտք է լինի։

Ներեցէք ինձ, վսեմափայլ Նախարար, որ համարձակիմ՝ յայտնել թէ խղճի սոյն գոհացումն, ինչպէս և համոզումն չը կրցի գոյացնել դժբախտաբար, ըստ որում Հայոց ազգը երկար ժամանակէ ի վեր Անատօլուի կայսերական նահանգաց մէջ՝ կենաց, ընչից, պատւոյ և արդարութեան վայելման ապահովութենէ գրեթէ բոլորովին զուրկ կը գտնէր և որ շարունակ իր տառապանքն յայտնելով՝ գթութիւն կը խնդրէր, ինչպէս նկարագրուած է պատրիարքարանի կողմէ ձեր պաշտօնատան մատուցուած և անհետևանք մնացած բազմաթիւ թագրիրներով։ Սեպտեմբեր 18-ի ցաւալի դէպքէն յետոյ՝ Անատօլուի կայսերական ծանօթ վեց նահանգաց և այլ տեղերու համար բարւոքումներ խոստացուելն լրագրաց մէջ հրատարակուելուն հետ՝ յիշեալ նահանգաց մէջ հայոց վրայ ի գործ դրուած մարդասպանութեան, բռնաբարման, ընչից աւարառման և տուներու ու խանութներու հրկիզման և վանքերու կողոպտման և բռնի կրօնափոխ ընելու եղեռնագործութեանց խժդժութեան մասին հետզհետէ ի պատրիարքարան հասած հեռագրեր և նամակներ՝ աստիճան մը ի յայտ կը բերէին գրեթէ բոլոր նահանգաց, գաւառաց, գաւառակաց և գիւղօրէից մէջ հայոց կրած անօրինակ և նմանօրինակ աղէտից մեծութիւնն ու դառնութիւնն։ Ուստի դարձեալ մի անգամ առաջ կը բերենք ի պատրիարքարան հասած հեռագրոց և նամակաց ամփոփումն։

Տրապիզոնի մէջ, տարւոյս սեպտեմբեր 20-ին չորեքշաբթի օրը, Վանոյ նախորդ կուսակալ Պահրի փաշայի և զինուորական հրամանատար փաշայի վրայ մէկ քանի ձեռք զէնք պարպուած և անոնք վիրաւորուած էին։ Սոյն եղեռնագործութիւնը հայոց վերագրելով և այսպէս հրատարակելով՝ տեղային թիւրք հասարակութիւնը հայերը կոտորելու նպատակով՝ յայտնի կերպով զէնքեր գնելու և ձեռք բերելու կսկսի։ Տեղական կառավարութիւնը՝ թէև գիտակ այս բանին՝ բայց արգելելու մասին տնօրէնութիւն մը չըներ և մինչև իսկ կուսակալը տեղւոյն Առաջնորդական փոխանորդին և երևելեաց ազդարարել և զգացնել տուեր է, մինչև որ ոճրագործները ձեռք բերուելով չը յանձնուին կառավարութեան, կարելի չպիտի լինի կոտորածի վտանգին առաջն առնուլ կատարելապէս, և ահա նոյն ամսոյ 26-րդ օրը տեղւոյն թուրքերը սպառազինեալ

կը յարձակին Հայոց տուներուն, կրպակներուն ու խանութներուն վրայ. աւարի կուտան դրամ, ինչք և գոյք, որով տեղւոյն բոլոր դասակարգերը օրական հացի կարօտ վիճակի կենթարկուին:

Անձանց և ինչից կորստեան քանակութիւնը և սպանելոց թիւը խիստ շատ ըլլալով՝ կարելի չէ եղած տակաւին ճշտել: Շատ մը հայեր բանտարկուեր են, որոնց մէջ կգտնուի նաև նախորդ Առաջնորդական փոխանորդ Տէր Վահան քահանան:

Տրապիզոնի կոտորածն և աւարառութիւնը Սամսոնի և Պաֆրայի Հայոց անդորրութիւնը և ապահովութիւնը խանգարեց: Կառավարութեան պաշտօնեայք փախցուած ծխախոտ փնտռելու պատրուակին տակ՝ շատ մը ծխախոտի գօրձիներու և ժանդարմներու հետ Հայոց տունները կոխած և խուզարկութիւններ կատարած են: Հայոց ոմանց տան մէջ անձնապաշտպանութեան համար գտնուած զէնքերը հաւաքեր են. իսկ այս գործողութիւնը տաճկաց համար ի գործ չեն դրեր:

Տրապիզօնի շրջակայ գիւղօրէից հայերն ալ վերոգրեալ խժդժութեան ենթակայ եղած և թշուառութեան մատնուած են:

Կարնոյ մէջ հայերը զգալով որ տեղի թիւրքերը կը պատրաստուին զիրենք կոտորելու և իրենց ինչքերը աւարի տալու՝ երկիւղի և մտահոգութեան կը մատնուին: Կուսակալութեան կողմէ, ոմանց միջոցաւ, ապահովութիւն կը տրուի. Հայերն վստահ կառավարութեան կողմէ տրուած այս ապահովութեան վրայ, կսկծին զբաղիլ իրենց գործերով, բայց հոկտեմբեր ամսոյ 18-ին Կարնոյ և շրջականերէն եկած սպառազինեալ թիւրքերը՝ յարձակելով մի քանի կողմերէ շուկային և հայոց թաղերուն վրայ, կսպանեն անզէն հայերը, անոնց կիներն ու զաւակները և աւարի կուտան ինչքերը: Կրակի կուտան և կայրեն այն տուները և խանութները, ուր հայերը կոտորածէ և աւարառութենէ զերծ մնալու համար գացեր և ապաւիներ էին: Ի՜ այս պատճառաւ հայերէն ոմանք, ընդ որս և Տէր Գարեգին քահանան, մեռեր են, հրոյ ճարակ լինելով: Կոտորածին ամենէն քստմնելին՝ պաշտօնատեղւոյն մօտերը տեղի ունեցած է: Հոն հարիւրաւոր արհեստաւոր և վաճառական հայեր կսպանուին, որոնցմէ և ոչ մէկը կրնայ ազատիլ: Թաւնիկ գիւղի Աբիկեան Տէր Եղիա քահանայն, իր եօթն ընկերօքն հանդերձ, կառավարութեան պաշտօնատան մէջ կը սպանեն. այս քահանայն և ընկերները նոյն գիւղի մէջ պատահած յարձակմանց և աւարառութեանց խնդրոյն համար եկած էին ի Կարին: Թէ որքան մարդեր սպանուեցան և այրուեցան և թէ որքան դրամ և ինչք ու գոյք վնասուեցան, կարելի չէ երևակայել: Զինուորները փոխանակ արգելելու կոտորածն ու աւարառութիւնը, մասնակցած էին այս գործին: Սպանելոց դիակներուն վրայ բացի դանակի և դաշոյնի հարուածներէ, տեսնուեր է և մարմնի հրացաններու գնդակի և սուինի վէրքեր:

Կարնոյ այս ցաւալի դէպքին վրայ 25 օր կանցնի և հայերն վստահ ըլլալով, որ կոտորածն ու աւարառութիւնը չը պիտի կրկնուի, դուրս կելնեն տուներէն, որոնց մէջ ապաստանած էին և մինչդեռ կը պատրաստուէին կրպակներն բանալու, նոյեմբեր ամսոյ 13-ին երկուշաբթի օր, թիւրքերը վերստին կը յարձակուին և 8 հայ կսպանեն և 20-ի չափ ալ կը վիրաւորեն: Ասոնցմէ զատ անյայտ եղած հայեր ալ կան և սակայն չը գիտցուիր թէ ասոնք ո՞ղջ են, թէ մեռած: Երկու կին ևս, կրած երկիւղնուն պատճառաւ, մեռած են: Կոտորածն և աւարառութիւնը կրկնուած ըլլալով՝ հայերը վերստին ահ ու սարսափի կը մատնուին:

Կարնոյ մէջ աւերուած և այրուած կրպակներն ու խանութները թուով 10, իսկ աւարի տրուած տունները՝ 400 հատ են:

Կարնոյ Նահանգին Բասէնլէր գազայի 15 գիւղօրէից մէջ 785 տուն և մէկ վանք աւարի տրուած և հրոյ ճարակ եղած են, 129 հայ սպանուած ու 1000 ոչխար յափշտակուած են: Բացի սոյն գիւղերէն՝ Պապա, Գոմաձոր, Իշխօ և Ատի-Վերան անուն գիւղերու հայերը, ցորեն և դրամ տալով յարձակողաց՝ կոտորածէ և աւարառութենէ զերծ մնացած են: Վերոգրեալ վանքը որ կառուցեալ է յանուն սրբոց Աստուածածնի, կողոպտուելէ վերջը կրակի մատնուեր է. վանահայր Արամեան Տէր Տիմոթէոս վարդապետն և վանքի մէջ գտնուող ութ այր և ինը կին մարդեր՝ սպանուեր են:

Կարնոյ Նահանգին Պայբուրտ գազայի և գիւղօրէից մէջ ևս յարձակում տեղի ունենալով՝ շատ սպանութիւններ գործուած են: Հոկտեմբեր 2-ին շատ մը սպառազինեալ լազեր և ասոնց հետ միացող թիւրքեր՝ կարգաւ կը յարձակին գիւղօրէից վրայ, և այր և կին մարդերէն և աղջիկներէն և տղաներէն շատերը կսպանեն և իրարև ոչխար կը մորթեն: Ասոնք աւարառութեամբ և սպանութեամբ չը բաւականանալով, եկեղեցաց և վանօրէից վրայ ևս կը յարձակին ու քրիստոնէից համար ամենէն նուիրական բաները և սրբութիւնները կանարգեն, կպղծեն, կը խորտակեն և աւարի կուտան:

Հայերը Կարնոյ կուսակալին և չորրորդ բանակի հրամանատարին հեռագրով իրենց կենաց, պատուոյ և ընչից պահպանութիւնը կը խնդրեն, սակայն կոտորածն և աւարառութիւնը և աւերումը կշարունակուին: Տաճկաց և յունաց տունները հայոց տներէն զանազանելու համար՝ տանց վրայ զանազանիչ նշաններ տեսնուած են:

Պայբուրտի բնակիչները երբ կիմանան գիւղօրէից մէջ ի գործ դրուած խժդժութիւնները և կհասկնան, որ կարգը քաղաքին պիտի գայ, կը գոցեն իրենց կրպակները և կը փակուին իրենց տանց մէջ, սակայն երբ կը տեսնեն որ Երզնկայէն (չորրորդ բանակի կենդրոնատեղին) զօրքեր ղրկած են, վստահ և ապահով ըլլալով, կելնեն տուներէն դուրս. բայց երբ կը բանան իրենց կրպակներն ու խանութները, հոկտեմբեր ամսոյս 14-ին, տեղւոյն թիւրքերը արքունի զինուորաց յատուկ զէնքերով սպառազինեալ, և անդորրութեան պահպանման պաշտօնով եկած զինուորներէն արգելք չը տեսնելով՝ կը յարձակին, և մինչև երեկոյ հազարաւոր հայեր կսպանեն, աղջիկներ, հարսներ կը լլկեն և կաւևանգեն, եկեղեցիները աւարի կուտան և Շապին-Գարահիսարի նախորդ առաջնորդական փոխանորդ Կիւրոյեան Տէր Խորէն վարդապետը կսպանեն: Ոճրագործք

չը բաւականալով այդչափ եղեռներ գործելէ, շատ յղի կիներ վայրենաբար կմեռցնեն։ Պայպուրտի և գիւղօրէից մէջ անձի և գոյից կորուստը ու ՀԼԱՍԸ խիստ շատ է, իսկ հազարաւոր մարդոց և անչափահաս տղայոց լացն ու կոծը սրտեր կը մորմոքեն։

(Վերջը միւս անգամ)

ԿԵՆՍԱԳՐԱԿԱՆ

ՆԱՀԱՏԱԿԻԱԾՆԵՐ

ՀԱՄԱՌՕՏ ԿԵՆՍԱԳՐԱԿԱՆ *

Սառուցի՝ 1904 յունուար—յուլիսի կրեթեներում բնաջնջեցին։

Ամենայն տեղ մահը մի է.
Մարդ մի անգամ պիտ մեռնի,
Բայց երանի որ իւր ազգի
Ազատութեան կը զոհուի..

ՂԱԶԱՐ ՀԱՒԱՏՈՐԻԿՅԻ—Քառասունհինգ տարեկան էր, ամուսնացած, հայր 4 տարեկան մի զաւակի. բարձրահասակ, ճերմկած մազերով, թիկնեղ, թեթեւաքայլ և հայդուկային կեանքի բոլոր նեղութիւններին համբերութեամբ տոկացող։

1898 թուից առաջ գնացել էր Ռուսաստան ապրուստ վաստակելու նպատակով։ Այնտեղ շփուում է յեղափոխական ընկերների հետ և իւրացնում նրանց գաղափարները։ 1891 թուին Զարտարի խմբի հետ, իբրև տասնապետ, երկիր է անցնում, միանում է Սերոբի խմբին և մասնակցում քրդերի և զրքերի դէմ եղած մի կարգ կռիւներում։ Սերոբի մահից վերջ, կառավարութիւնից իբրև յեղափոխական ճանաչուելով, պարտաւորուում է փախստական ապրել։ Աւելի ուշ՝ ընտանիքն ևս հետը վերցնելով՝ բնակութիւն է հաստատում Սասունում, և իւր համեստ ուժերը միացնում Անդրանիկի, Հրայրի և Վահանի գործունէութեան։ Սասնոյ մեծ կռիւների ժամանակ՝ Տալորիկի կողմերի պաշտպանութեան համար նշանակուած խմբի մէջն է գտնուում։ Ապա Տալորիկից փոխադրուելիս՝ Հոսնուտ գիւղի մօտ, մի պուրակի մէջ, մի քանի ընկերներով կռիւ է բռնուում թիւրք զինուորների դէմ։ Կռիւ ժամանակ գնդակահար ընկնում է։

ՂԱԶԱՐ ԶՕՐՕԵԱՆ—ՇԷՆՔՔՅԻ, 21 տարեկան։ Անդամ գիւղի հարուստ մի ընտանիքի՝ եռանդուն և կտրիճ մի տղայ էր։ Շատ ոգևորուած էր Սասունում բուն դրած յեղաւոխականների ներկայութիւնից և շարունակ յարաբերութեան մէջ էր նրանց հետ։ Խմբերին օրերով հիւրասիրում է, պատսպարում և ճամբայ դցում։ Ոչ մի զոհողութիւն չէր կարողանում արգելել նրան՝ յարաճուն եռանդով փայփայելու յեղափոխութեան միտքը։

Երբ բռնկուեց ապստամբութեան հրդեհը և սկսեց անհաւասար, օրհասական կռիւը Սասունցու և համիդիական բանակների միջև, նա ասպարէզ նետուեց իբրև հասարակ զինուոր և հայրենասէր երիտասարդի ամբողջ թափով՝ մասնակցեց Լաճկանցիքի, Սէմալի և Գէլիէ—Գուզանի կռիւներին, որոնց մէջ ցոյց տուեց Սասունցուն պատիւ բերող քաջ ոգի։ Գէլիէ-Գուզանի կռուում նա էլ ընկաւ։

Իր մօր մին ու ճարն էր։ Սակայն կտրիճի արիւնը բաւական չէր, կարծես, որպէսզի թշնամին իր կատաղութիւնը ամբողջապէս թափած զգար։ Սոսկումը կատարեալ անելու համար հարկաւոր էին նաև անպաշտպան մօր և նորահարսի խողխողած մարմինները։ Կռիւներից յետոյ, երբ Ղազարի մայրը իր հարսի հետ ուզում էր ՇԷՆՔԸ վերադառնալ, ճանապարհին հանդիպում է թշնամի քիւրդերի։ Անկարելի է լինում քիւրդերից խոյս տալ։ Երկու սասունցուհիներն իրենց պատիւը անարատ պահելու համար, գրկում են իրար և մօտակայ գետը նետուում։ Երկու բոպէ վերջ գետի ալիքները իրենց յորձանքների մէջ առաջ էին քշում ինքնակամ նահատակների անշունչ դիակները...։

ՂԱԶԱՐ ՄՕՍՕԵԱՆ—ՇԷՆՔՔՅԻ ուէս, 65 ամեայ, 94-ի յայտնի հերոս Գրիգոր եղբայրը, մի բազմանդամ ընտանիքի հայր։ Միջահասակ, լայնկեկ, խոժոռ դիմագծեր, լայն-ճակատ, առատ-բեխ, առոյգ-կարմիր դէմք, մեղմ և դուրեկան խօսուածք։ Համագիւղացիների համերաշխութեան կապն էր նա։ Մեծ հաւատք էր տածում յեղափոխութեան մասին։ Իրեն համար ամենից հաճելի ժամերը յեղափոխականների հետ խօսակցութեամբ անցկացրած ժամերն էին։ Քանի՜ քանի՜ անգամ դրանցից մէկին կամ միւսին իր մօտ է պահել երկար ու բարակ վիճաբանութեան համար թէ՝ ի՞նչ է Օսմանեան կառավարութեան մտադրութիւնը հայերի մասին, թէ նա ի՞նչ աչքով է նայում Սասունի վրայ մասնաւորապէս, թէ ինչպէս պէտք է ժողովուրդը պատրաստել ինքնապաշտպանութեան համար, թէ արտասահմանի հայերը ինչպէս և ինչ կերպով կարող են ու պէտք է օգնեն երկրացիներին և այլն։ Կռիւների ժամանակ ոչ միայն գիւղացիներից խմբեր էր պատրաստում, խրախուսում և կռիւ ուղարկում, ոչ միայն կանանց խմբեր էր ճամբում՝ կռուողներին պաշար և ուղմամթերք փոխադրելու, այլ և գրեթէ բոլոր կռիւներին մասնակցում էր անձամբ, զէնքը ձեռքին, հակառակ իր ալեւոր հասակին։ Կռիւներից յետոյ նա էլ, ուրիշների պէս, դաշտն է իջնում։ Մի ժամանակ Դոմերուսն է մնում, ապա անցնում է Խորոնք գիւղ, ուր դաւաճանութեամբ սպանուում է թշնամի քիւրդերից։

ԳՐԻԳՈ ՍԻՆՕԵԱՆ—Աղբեցի. 20 տարեկան, գիւղի յայտնի ընտանիքներից մէկի դաւակ։ Կարճահասակ, եռանդուն պատանի։ Տարիներ առաջ՝ երբ տակաւին փոքր էր, յաճախ ներկայ էր եղել Մուրատի իւր հօր և եղբօր հետ ունեցած խօսակցութիւններին յեղափոխութեան մասին, որոնք իւր մատաղ սրտի մէջ վառել էին յեղափոխական գաղափարի առաջին կայծը։ Տարիների ընթացքում որքան հասունանում է իւր միտքը, նոյնքան աճում, արծարծուում է և այդ կայծը։ Երբ Մուշ ու Սասուն սկսում է նոր գործունէութիւն, կազմուում են հայդուկային նոր խմբեր, նրանց գլխաւոր ընդունող ու պաշտպանողը նա է լինում իրանց գիւղում. շատ անգամ էլ առաջնորդութիւն ու փոխա-

* Հրայրի և Վահանի մասին արդէն տպուած է „Դրօշակի“ մէջ, նրանց նկարներով հանդերձ։

դրութիւններ է արել: Համագիւղացիներ կամ բարեկամներ շատ անգամ խրատելիս են եղել նրան՝ ետ կանգնել իր ուղղութիւնից, շատ անգամ էլ սպառնալիքներ է լսել,—բայց միշտ ի զուր: Քաջութեամբ մասնակցում է Գէլիէ—գիւղանի կռւին, որի մէջ ճակատից գնդակահար լինելով մեռնում է: Թշնամին իր գազանութեան մի նոր փաստ տալու համար, թնդանօթի բերանին է կապում նահատակի մարմինը ու պայթեցնում:

(Կը շարունակւի)

ԱՄՍԱԼՈՒՐԵՐ

Դաշնակցութեան կովկասեան մարմինները որոշել են ջերմ մասնակցութիւն ընդունել Դումայի առաջիկայ ընտրութիւններին:

—

Մեզ հաղորդում են, որ Պետերբուրգի հայերի մի շըրջան պատրաստում է մի աշխատութիւն ռուսերէն լեզւով, որի նպատակն է՝ պատմական փաստերով և պաշտօնական դօկումենտներով ցոյց տալ Ցարի կառավարութեան բռնած անարգ դիրքը՝ դէպի Ռուսաստանի հայերը մասնաւորապէս, և դէպի հայոց հարցը՝ ընդհանրապէս:

—

Թիւրքաց-Հայաստանից վերադարձած մի եւրոպացի հետեւեալ տպաւորութիւններն է հաղորդում. „Մօտիկից տեսայ հայ ժողովուրդը, որի մասին շատ բաներ էի լսել, և կրկնակի սիրեցի նրան: Նա առողջ է, աւելի քան մի այլ ժողովուրդ, սիրող եւրոպականութեան, թեքւած դէպի արեւմտեան քաղաքակրթութիւնը: Տասն տարւայ ծանր դէպքերը տանջել են նրան, դրօշմել նրա ճակատին անջնջելի կնճիռներ, բայց չեն կոտրել նրա հաւատը դէպի լաւ օրեր, նրա վստահութիւնը դէպի ապագան: Նա սպասում է ազատութեան, և այդ նպատակով ոչինչ չէ խնայում ազատութեան մշակների համար: Մի կօշմար, որ խեղդում է անօգնական ժողովրդին—անծայր, չը տեսնւած աղքատութիւնն է, որ ներշնչում է ամէն մի օտարականի անսահման ատելութիւն՝ դէպի այդ բոլորի պատճառը—դէպի տիրող ռեժիմը:

—

Կովկասում կազմւած է մի նոր սև-հարիւրակ, „Կենտրոնական զինւորական մարմին" անունով, որի նպատակն է կռւել Դաշնակցութեան դէմ: Ահա մի հատւած այն շրջաբերականից, որ նա հրատարակել է նորերս.

Ռուսական պետութեան մէջ անտանելի են սեպարատիստները, որովհետեւ նրանք տանում են պետութիւնը դէպի անկումն ու թուլութիւն: Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը իր գործունէութեան սկզբից արդէն՝ իրեն ցոյց է տւել իբրև այդպիսին, և այդ պատճառով նա պէտք է հիմքից կործանւի: Ոչ մի խորամանկութիւն չէ կարող ապացուցել մեզ այլ կերպ մտածելու Դաշնակցութեան մասին,—նա սեպարատիստների կուսակցութիւն է, և հէնց դրա համար՝ պէտք է ոչնչացնել: Յայտնելով այդ մասին, „Կենտրոնական զինւորական մարմինը" առաջարկում է իր բոլոր ճիւղերին՝ անմիջապէս խստագոյն կռիւ սկսել Դաշնակցութեան դէմ, կանգ չ՚առնելով ոչ մի միջոցի առջև՝ նախադրւած ճանապարհին հասնելու համար: Դիմադրութեան, վրէժի, կամ առհասարակ որեւէ „միջոցի" դէպքում, որ ձեռք կ՚առնի ինքը կուսակցութիւնը, կամ նրան համակրող ազգաբնակութիւնն ու առանձին անհատները, բացարձակ կռիւ սկսել նրանց դէմ, բռնանալ նոյն իսկ ոչնչացնել, չը քաշւելով ոչ նրանց քանակութիւնից, և ոչ էլ նրանց հասարակական դիրքից:

„Կենտրոնական զինւորական մարմինը" շարադրում է այդ սպառնալիքները, իսկ ոստիկանութիւնը, իսկական սև-հարիւրակը, կոյր ու խուլ ձևացած՝ տարածում է այդ [illegible]յանքները: Սքանչելի գործակիցներ...

ԿԱԶՄԱԿԵՐՊԱԿԱՆ ԱԶԴԵՐ

ԴԱՇՆԱԿՑԱԿԱՆ ՄԱՐՄԻՆՆԵՐԻՆ ԵՒ ԸՆԿԵՐՆԵՐԻՆ

(Կազմակերպական ազդ)

—

Հ. Յ. Դաշնակցութեան առաջիկայ Ընդհանուր Ժողովի առիթով՝ նպատակայարմար դատեց պաշտօնական օրգանի միջոցով անել հետեւեալ ծանուցումը.

1) Ժողովի տեղի և ժամանակի մասին հարկաւոր տեղեկութիւնները կարելի է ստանալ Կենտրոնական մարմիններից, կազմակերպական ճանապարհով:

2) Նոյն Կենտրոնական մարմիններին է ուղարկւած «Օրակարգը», տարածելու ուր հարկն է:

3) «Օրակարգի» մէջ ցուցակագրւած բոլոր կէտերի վերաբերմամբ՝ մարմիններն ու խմբերը, համաձայն մեր «Կանոնների», պէտք է տան իրենց ներկայացուցիչ-պատգամաւորներին մանրամասն ցուցմունք—հրահանգներ, չը մոռանալով փոքրամասնութեան կարծիքներն ևս, որպէսզի կուսակցաժողովի մէջ արտայայտւեն՝ մեծամասնութեան տեսակէտների հետ միասին՝ նոյնպէս և փոքրամասնութեան հայեացքներն ու տրամադրութիւնները:

4) Բոլոր մարմինները հրաւիրւում են պատրաստել և ուղարկել լրացուցիչ դրամական հաշիւներ, որպէսզի Կազմակերպութեան 1904—1906 թւականի դրամական վիճակը պատկերացւի ամբողջութեամբ:

5) Ժողովի քննութեան առարկայ պիտի լինի, «Օրակարգի» կէտերից դուրս, ինչպէս այլևայլ մարմինների, այնպէս և անհատ-ընկերների առաջարկները: Հետեւաբար նրանք, որոնք ունին այդպիսիները՝ պէտք է պատրաստեն վաղօրօք և ժամանակին առաջարկեն Բիւրօներին, Ընդհանուր Ժողովին ներկայացնելու համար:

6) Համաձայն «Օրակարգի» Գ-րդ յօդւածի, Ընդհանուր Ժողովը պիտի զբաղւի «կարգապահական և դրամական զեղծումների քննութեամբ»: Այդ պատճառով՝ յատկապէս խնդրում ենք բոլոր մարմիններին, մանրամասնօրէն և անաչառութեամբ արձանագրել ամեն տեսակ զեղծումներ—դիսցիպլինային, կազմակերպական, թէ դրամական—և Բիւրօների միջոցով ներկայացնել Ընդհանուր Ժողովին, որպէսզի կազմակերպական բարձր ատեանի քննութիւնից չը վրիպի ոչ մի դէպք, ոչ մի փաստ, որը կարող է վնասել կարգապահական գործին, կազմակերպութեան առաջիկայ գործունէութեան և յեղափոխական գաղափարին:

Հ. Յ. Դ.
ԱՐԵՒՄՏԵԱՆ ԲԻՒՐՕ

1906, Նոյեմբեր.
Ժընեւ.

—

ԴԻՄՈՒՄ

—

Կովկասաբնակ տաճկահայ դաշնակցական ներկայացուցչական համագումարը, որ հաւաքւած էր «Կովկասեան նախագծի» շուրջը տարածւած խնդիրները քննելու, ի միջի այլոց, քննութեան առնելով վերջին 4—5 ամսւայ ընթացքում մամուլի մէջ և զանազան խաւերում՝ յանուն տաճկահայ դատի մղւած պայքարը, որով իբր թէ պաշտպան են հանդիսանում մեր դատին, յայտարարում է.

1) *Որ դա հակայեղափոխական մութ տարրերի ազիտացիա է--զանազան մութ, ստոր, նուական նպատակների համար։*

2) *Որ այդպիսի մի ընթացք լոկ դաւանանական դիրք է տանկահայ դատի հանդէպ։*

Որ Դաշնակցութիւնը իբր հայ ժողովրդի արդար դատի միակ պաշտպան, այսօր էլ գործում է նոյն ճանապարհով՝ ինչորը 16 տարուց ի վեր։

Համագումարը սրանով կո՛չ է անում ամբողջ հայ հասարակութեան և մասնաւորապէս Կովկասի դաշնակցականներին, զգոյշ մնալ այդ հակայեղափոխական տարրերից և նրանց պրոպագանդից։

ԿՈՎԿԱՍԱԲՆԱԿ ՏԱՃԿԱԿԱՅ ԴԱՇՆԱԿՑԱԿԱՆՆԵՐԻ ՀԱՄԱԳՈՒՄԱՐ

30 նոյ. 1906.

Ա. Ջ. Դ.

Սրանով յայտարարում ենք, որ ճ ա ք ո ն ի նախկին խմբապետ Անլանը իր 5 ընկերներով արտաքսուած են շրջանից, Կուսակցութեան պատկանող և իրենց մօտ գտնուած զէնք ու ռազմամթերքի մի մասը իւրացնելու և սուազակային նպատակներին ծառայեցնելու պատճառով։ Ասլանին և իր 5 ընկերներին ազդարարում ենք՝ անյապաղ վերադարձնել իւրացրած իրերը և հեռանալ շրջանից։ Հակառակ պարագային ձեռք կառնուեն խիստ միջոցներ։ Շրջանի ազգաբնակութիւնը հրաւիրուում է ապաստան չտալ այդ աւազակներին և ամեն կերպ աջակցել կազմակերպութեանը, նրանց բռնելու։

Հ. Յ. Դ.
Մ. Ռ. Կ. ԿՕՄԻՏԷ

ՆԻՒԹԱՏՈՒՄԱՐԱՆ

Արեւմտեան Պիւրօն ստացած է՝

Ռուսաստան.—„Դրամ“ կոմիտէից 6000 ֆրանկ։

Վաստրուակոնի Կենտր. Կոմիտէ՝

1905 թ. ապրիլից մինչեւ 906 թ. յունուարի վերջը։ Ջալլադ ա. խմբից նէր 35 դանեկան, Կուռդ բ.-ի գէնքի դրամի մնացորդը 46, Ծայրերի գնից 10, Բարեբեր գիւղից նէր 40, Իջեւան գիւղ Արծիւ խ. 6, Նէր յօգուտ բանտարկելուց 620, ծախսած ձիու արժէքը 648, Մեծ Թ. Կարմիր խաչէն 270, Բարեբերի Արծիւ խ. նէր 20, Զւարթի Լեռնեցից 80, յօգուտ բանտարկեալց միասխսաղից 400, եւս նոյն միասխսաղից 554, Բաւոր խմբից նէր 33, Հով խ. 50, Թաջայոյս գիւղէն յօգուտ բանտարկելոց 110, Լեռնպտոից եւ արջանից 210, Զւարթի Սեդրակից տուգանք 80, Պարանոցի Սաքօյից տուգանք 20, Բամոսի գիւղերից տուգանք 530, Սամարայի արջանից յօգուտ բանտի 100, Յոյս խ. 60, Արթուն խ. 16, Պերն խ. 40, Գիսակ խ. 22. 20, Բամոսի գոյներէն 45, Սարուսանի Կարմիր Խաչէն 216, Ծաղկոտի արջանէն յօգուտ բանտի 452, Անյաստակ գիւղէն 60, Բուրասանից կազմակերպական նէր 112, Ստացած՝ Մինարէթ վնասելու համար Սասունեցիների դրամը 492, Զինոր Վարդանի դրամը 432. 25, Կոմայի արժէքից 25, Հակ խ. տուրը՝ կազմակերպական 24, Զ-ակցի փոխանից տուգանք 540, Ամանից տուգանք 1080, Հեփթաղէմի թռունիկից փայտերի հատուին 540, Բզնունեաց Ապառուչ գիւղէն 150, Ծառնոց գիւղէն 30, Մէյալզ 45, Լազանուց տուգանք 324, Բարեբերի Սամսոն խուրմէն 40, Հրթայ խմբէն՝ կազմակերպական տուրք 20, Որսորդ ա. օժանդակ խմբէն 38, Ջալլադ բ. խ. 30, Ադրիա օժանդակ խ. 25, Անձնէր խ. 25, Կայծակ խ. 10, Արածանի խ. 37. 20, Գրիչ խմբէն 40, Կուռդ բ. խ. 50, Ժայռ խ. 25, Գիսակ խ. 20, Մասիս խ. 15, Հսկայ խ. 24, Որսկան խ. (կուռդի օժանդակ) 25, Հակ խ. 27. 30, Մուրա խ. 7. 20, Համբեր խ. 37. 20, Վարդանիկ խ. 20, Հրայր խ. 7. 20, Ջալլադ ա-էն կազմ. տուրք 20, Որս խ. 15, Արթուն խ. 22, Ադաս բ. խ. 43, Մենակներ խ. 20, Ծաղիկ խ. 12, Գիսակ խ. 8: Յօգուտ բանտի ստացած նէրներ՝ տօների առթիւ: Նորակազմ խ. 40, Գուրգէն խ. 7. 20, Բարոմ խ. 14. 30, Պերն խ. 30, Գրիչ եւ իր օժանդակներէն 25, Նորածիլ խ. 40, Հրայր խ. 10, Անձնէր խ. 15, Համբեր խ. 10, նոյն խ-ի միջոցով համակիրներէն 38, Անուշաւանից 20, Ծաղիկ խ. եւ համակիրներէն 140, Ջալլադ բ. եւ օժանդակներէն 27, Հսկայ խ. 40, Դրախտ խ. 10, Զոնոզ խ. 15, Որսորդ ա. խ. 10, Եւս բ. 10, Փոքրիկ խ. 10, Սերոբ-Աղբիւր խ. 80, պ. Գրիգորից եւ ընկ. 60, Ժայռ խ. 20, Կուռդ ա. խ. 25, Հով խ. եւ օժանդակներէն 45, պ. Միրզախանեանից 20, մի խումբ համակիրներէ 25, եւս մի խումբ համակիրներէ 16, Կայծակ խ. 11, Գիսակ խ. 10 Յոլակից 30, Արածունի խ. 37. 20, Զրջանակից՝ դիպտի միջոցով 374, Շղթայ խ. 20, Վարդենիկ խ. 7, Վան-Վարդ խ. 10, Անձնուրաց խ. 10, Մենակներ խ. 30, Մայրիկից 5, Մելիք-Աստուածատուրեանի միջոցաւ 54, Սեւան գիւղէն 55, Բամոս գիւղէն 150, Ս. Հեղինէ Արտոյտէն 108, Մասիս խ. 72, Անանիս խ. 200, Բոզէ խ. 10, Համակրէ մը 20, Բարեբեր գիւղի խմբերէն 79, Թարուլի միջոցով 152. 20, Զամարի միջոցով 97. 10, Պ. Մ. 20, Թարուլ խ. 51. 10:

Պոլբանեան Կենտր. Կոմիտէ՝

ՌՈՒՍՁՈՒԲԻ ԿՕՄԻՏԷ.—Հեսեւեալ խմբերից՝ Արտուլ 40 լէվ, Պեսօ 18, Շաբէ (մնացորդ 1905-ից) 20, եւս 33, Մանուէլեան 22, Տէրոր 30, Բաբկէն-Սիւնի 30, Խրիմեան Հայրիկ 22, Թարուլ Մալկարացի 17. 5, Հրայր 23, Բաշօ 12, Կանանց Կարմիր Խաչի Մարօ 212, 20, Սոմոնի ս.—Հեսեւեալ խմբերից՝ Արկած 31, Արծիւ 32, Անդրանիկ 31: Սիրտսոն.—Հեսեւեալ խմբերից՝ Կայծակ 25, եւս 22, Առիւծ 30, Վառօղ 11: Ճիւրեսարայ.—Մոկուն խ. 23 լէվ: Գումար 684, 70: Հանգանակութեան տուփերից 1707, 50 լեվ հետեւեալներէն՝ Վաղ. Գոյ. 50 լ., Ռուբ. Գոյ. 40, Ս. Փարի 10, Գ. Մ. 5. Ս. Յովհաննէս 5, Կր. Պետ. 15, Յ. Գ. Յ. 10, Անդր. Փափ. 10, Յ. Գարի. 5, Գ. Պ. 1, Ռ. Թոր 10, Մ. Յ. Գ. 5, Վրդ. տաք. 10, Մ. Պ. 5, Պ. Մ. 4, Յ. Բ. 2, Ա. Մ. Գ. 2, Յ. Ս. 1, Յ. Մ. 5, Ա. Զ. 1, Յ. Պ. 1, Բ. Զ. 10, Բ. Ն. 3, Ս. Պ. 2, Յ. Ե. 3, Յ. Յ. 5, Ա. Ա. 5, Ռմն 15, Յ. Ա. 5, Ռմն 5, Ա. Սալ 2, Արծիւ 10, Տիկին Թ. Ա. 15, Յ. Յակ. 2, Ծեփարար 50, Գ. Ն. 150 մր. № 11420՝ 200, Տէրտէր 50 մր., Ե. Բ, 50, Ծ. Խ. 50, Յ. Ա. Մ. 25, Ե. Թ. Բ. 50, Ն. Ս. 6, Պ. Ս. 5, Գ. Մ. 10, Վ. Ս. 1, Պ. Յ. 5, Առիւծ 100, Յ. Թ. 2, Յ. Գ. 3, Մ. Պ. 10, Տ. Բաշ. 10, Լ. Մ. Ս. 60, Խ. Մ. 5, Կ. Փ. 15, Յ. Մ. 2, Յ. Ա. 10, Ա. Ջ. 10, Յ. Մ. 60 մր. Տ. Մ. 10 մր. Պինպաշի 10, Պզտիկ 10, Հանի ադա 5, Ե. Յ 20, Մարս. 5, № 11786՝ 200, Հ. Հ. 70 մր. Թ. Կ. 5, Ապազա 5, Ճէլ, 2, № 11280՝ 10, Մ. Տ. 5, Մասիս լեռ. 5, Մամուս 1, Մ. Ս. 1, Աշնի Բենիկ 1, Գ. Յ. 5, Մ. Յ. 5, Գ. Ս. 2, Յ. Տ. Գ. 1, Ա. Ն. 1, Գ. Գ. 1, Խ. Խ. 1, Կ. Տ. 5, Ա. Գ. 1, Ա. Գ. 3, Խ. Գ. 2, Օ. Մ. 5, Արծիւ 2, Պ. Տ. 2, Յ. Խ. 1, Ս. Պ. 1, Կ. Ս. 1, Մանուկ 2, Մ. Մ. 3, Ռմն 5, Պաս. Շ. 3, Յ. Ա. Տ. 1, Ռմն 1, Յ Պ. 1, Կայծակ 1, Ս. Գ. 2, Ա. Կ. 2, Գ. Է. 2, Մ. Յ. Զ. 2, Ա. Կ. 2. Խ. Մ. 1, Յ. Պ. 2, Յ. Խ. 1, Ա. Ա. 1, Յ. Կ. 50 սանթ., Գ. Ա. 1, Ա. Խ. 2, Խ. Ե. 1, Հրաչան 1, Թ. Գ. 2, Կ. Մ. Ս. 1, Ա. Թ. 1, Բարեսէր 1, Կ. Մ. 1, Գ. Վ. 2, Ա. Բ. 3, Հ. Խ. Մ. 2, Ռ. Խ. 2 Ա. Շ. 2, Մ. Օ. 2, Ա. Գ. 2, Ս. Մ. 2, Ա. Գ. 5, Ա. Վ. 5, Ա. Գ. 1, Մ. Պ. 1, Պ. Խ. 2. Բ. Գ. 1, Ա. Վ. 1, Մ Պ. 1, Ա. Զ. 1, Ս. 1, Ն. Մ. 1, Խ. Ա. 1, Յ. Տ. 1, Կ. Ս. 1, Օհանիկ 2 լեվ: Հանգանակեալ 2392 լեվ 20 սանթիմ:

ՎԱՆԻ ԵՆԹԱԿՈՄԻՏԷ.—Ճէ 20 լէվ, 20 սանթ. Վ. Ա.-ի ձեռամբ խնոյի մէջ հաւաքուած 102 լէվ, Փոքրիկ խումբ ամասիայ 32 լէվ, նոյն խմբի ձեռամբ ի նպաստս բանտարկեալներու 50 լէվ, Վրէժ խումբ 20 լէվ, Շուշան խումբ 13 լէվ, Վրէժ խումբ 18 լեվ: Գումար 235 լեվ 20 սանթ.:

ՖԻԼԻՊԷԻ ԿՕՄԻՏԷ.—Վրէժի Ա. Տասնեակ 57 լէվ, հետեւեալ խմբերից Վազգէն 60, Ֆիլդայի Թ. Փազարեան 21, Բաբկէն-Սիւնի 36, Վարդգէս 45, Անձնուրաց Գայանէի 45, Շամամեան ի Պորիսովկրաս 75, Տէրոր 26, Արեւելեան 14, Արարատ արեւարաւի զանձանակէն 38, Գաշտային հանդէսէ՝ ի նպաստս բանտարկեալներու 174. 10, Լսարաւի զանձանակէն 3 լէվ: Գումար 598 լեվ 10 սանթ.:

Ընդ. գումար 3225 լեվ եւ 50 սանթիմ:

Ռակեհանդի Կոմիտէ՝

Կարօ 2734 դրամ, Խիզան 82. 5, Բոյր 20, Վազգէն 20, Հարեւարքէն՝ Յոլ 75, Վաղինակ 19, Հայկ 16, Թղթախաղ 9, Ռմն 3, Ամրոց խմբի վիճակահանութիւնէ 82, Գուրգէն 18, Սուսան 4, Թ. Յ. 6, Մ. Օ. 2, Մարօ 1, Նարկիզ 1, Տանուտէր 190, Զատկական հանգ. 211: Գումար 3493. 5 դր. ոսկ: